

Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)

Prof. Dr. Fuat AYDIN

Sakarya Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Felsefe ve Din Bilimleri

faydin@sakarya.edu.tr

Özet

Kurtuluş, kadim ve modern bütün dinlerin ana hareket noktalarından ve hedeflerinden birini oluşturan bir anlayıştır. Farklı kavramlarla ifade edilmiş olsa da, hepsinde kastedilen şey, kendi anladıkları şekliyle bir kurtuluş durumunu dile getirir. Dinlerin mensuplarını kurtarmak istedikleri şey metafizik bir durum olabileceği gibi fiili bir durum da olabilir. Kurtuluş arzusuna yol açan şeyin ve eğer kabul ediliyorsa/edilmiyorsa aşkın varlığın mahiyeti de, onu gerçekleştirme yolunu belirler. Kurtuluştaki bireyin yanı sıra, bu hususta ona yardımcı olacak, yol gösterecek, insani, insani-ilahi, ilahi nitelikli kurtarıcılar da, dinlerde önemli bir yer tutarlar. Bazı dinler bu kurtuluşun yaşarken gerçekleşmesini kabul etseler de, nihai anlamda kurtuluş öldükten sonra gerçekleşen bir durumdur. Kurtulması beklenen asıl olarak insan olmakla birlikte, kozmolojik ve toplumsal kurtuluş beklentileri de vardır.

Anahtar kavramlar: Kurtuluş, Nirvana, kurtarıcı, asli günah, Hint dinleri, İslam, Yahudilik, Hıristiyanlık, karma, Aztek, Afrika, Zerdüştlük, Taoculuk, Konfüçyanizm

Salvation In Religions (A Theoretical Introductory Attempt) I

Abstract

Salvation is a belief/understanding that makes a beginning and ultimate aim for both all ancient and modern religions. Although different concepts were being used to state it, all of them state a salvation that is specific to those religions. The thing that all religions want to salvage/liberate sometime may be a metaphysical and sometimes a de facto situation. The situations that will be salvaged/liberated determine the way of salvation. Religious human is real actor in the salvation, but sometimes saviours play very important role in this salvation. Those saviours may be both human and human-divine or divine nature. According to some religions salvation may occur in this world, but for the most of religions the place of ultimate salvation is the next world. Although will be salvaged/liberated is a human, but some religions include this salvation the society and the cosmos.

Key Words: Salvation/liberation, Nirvana, saviour, original sin, Indian Religions, Islam, Judaism, Christianity, karma, Aztec, Africa, Zoroastrianism, Taoism, Confucianism

GİRİŞ

Dinlerde anahtar bir kavram/anlayış olarak kabul edilen ve bazı dini düşüncelerin merkezinde yer alan ve “dinin canlı kalbi”⁹ olarak tanımlanan kurtuluş inancı, hem karşılaştırmalı dinler tarihinin hem de din fenomenolojisinin temel araştırma konularından birini oluşturur. Ancak, konunun bütün dinleri ilgilendiren ve bu bağlamda ele alınması gereken bir araştırma konusu olarak kabul edilmesinin tarihi çok eski değildir. Batı tarihinde kurtuluş konusu, kilisenin kuruluşundan beri Hıristiyan olmayanların kurtuluşu bağlamında ele alınmıştır. Kilise, tek kurtuluş yoluna kendisinin sahip olduğu kabulünden hareketle, kendi mensubu olmayanları kurtuluş bağlamının dışında bırakır. Kurtuluş, diğer dinlerle karşılaştırılacak bir kavram olmaktan ziyade kiliseye has, “benzeri” olmayan bir kavram/anlayıştır ve kurtuluş bağlamında, -en azından Hıristiyanlarla ilişkilendirildiği ölçüde- Hıristiyan olmayan hiçbir kimse, “kurtuluş” kelimesiyle tanımlanmaz¹⁰. Hatta Oxtoby’nin “Ortodoksi” diye isimlendirdiği Hıristiyan bir yaklaşım için kurtuluş, başka herhangi bir dinde örneklerinin aranmasının anlamsız kılacak şekilde Hıristiyanlığa özgü, ona has bir kavramdır/anlayıştır. Böyle bir yaklaşım, özellikle, Barth’ın Hıristiyanlığın, “Tanrı’nın bir lütfü, hakiki iman” olma anlamında Din olduğu ve bu yüzden de beşerin teşebbüslerinden oluştuğunu düşündüğü diğer dinlerden farklı olarak görmesi bağlamında daha anlaşılır bir hale gelmektedir¹¹.

⁹ Hervé Rousseau, *Dinler (Tarihsel ve Sosyal İncelemeler)*, çev. Osman Pazarlı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1970, s. 84.

¹⁰ Willard G. Oxtoby, “Reflection on the idea of Salvation”, *Man and His Salvation, Studies in Memory of S. G. F. Brandon*, Manchester University Press, Frome and London 1978, s. 29

¹¹ Oxtoby, a.g. m., a.g.e., s.30

On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren ortaya çıkan modern karşılaştırmalı din incelemeleri, dinin insanlığın ortak bir özelliği olduğunu vurgulamaya başladılar. Bunlara göre din, evrensel bir fenomendi. Bütün dinler için ortak bir şeyden söz edilecekse bu, insan ve onun sınırlı ve belirsiz durumuydu. Bu yüzden de, karşılaştırmalı dinler tarihi kurtuluşu, primitif ve antik zamanlarda, tehlikelerden ve belirsizliklerden kurtuluş; kurtuluşu aramayı ise, en genel anlamda, beşeri durumdan kurtuluşu arama olarak gördü¹².

Ancak birinci dünya savaşı öncesi yapılan karşılaştırmalı araştırmalarda, kurtuluşa yeteri kadar yer verilmediği gibi, kurtuluş kavramı on dokuzuncu yüzyılın etnolojik din teorilerinde, “mit, büyü, ruhlar” gibi kavramlar kadar önemli bir yer de işgal eder görünmez¹³. Mesela, Durkheim, “kutsal” kavramını bir kategori olarak ele alırken¹⁴ kurtuluş kavramını dinlerde var olan bir kategori olarak kullanmaz. Çünkü kurtuluştan söz etmek Hıristiyanlık için temel ve onun merkezinde yer alan ve kilisenin başlangıcından beri tüketici bir tarzda tartışılmış olan bir kavramı kullanmak anlamına gelmekteydi. Durumun böyle anlaşılmış olduğunun en önemli göstergelerinden biri, Hastings tarafından editörlüğü yapılan *Encyclopedia of Religion and Ethics*¹⁵ adındaki devasa eserdir. Bu çalışmada, “kutsal”a dair müstakil bir madde olmasına rağmen¹⁶, kurtuluşu teorik olarak ele alan bir başlık yoktur. Kurtuluşla ilgili olarak, birbiriyle ilişkisiz birkaç dinin kurtuluş anlayışının kısa kısa ele alınmasına¹⁷ karşın, Hıristiyanlıktaki kurtuluş anlayışını ele alan hacimli bir maddeye yer verilir¹⁸. Bu yaklaşım, kurtuluşa dair Hıristiyanı daraltıcı/dışlayıcı anlayışın söz konusu tarihte varlığını hala devam ettirdiğinin bir ifadesi olarak görülebilir¹⁹.

Ancak, birinci dünya savaşından itibaren “kurtuluş”u karşılaştırmalı bir kategori olarak kullanmaya yönelik çalışmalar yapmaya başlayan bir hareketin ortaya çıkmaya başladığını görmek mümkündür.

Bunların ilki, kurtuluşu dinin en temel unsuru ve ona yönelik arzuyu, anlamaksızın insanların ortaya koymuş oldukları birçok düşüncenin anlaşılamayacağını ileri süren ve onu bir çalışma konusu yapan Joachim Wach’ın araştırmasıdır²⁰. Wach, muhtemelen bizim burada ele alacağımız konuların büyük kısmını içeren²¹, "Grundzige einer Phanomenologie des Erlösungsgedankens" adlı bir doktora tezini

¹² Oxbtoby, a.g. m, s.31

¹³ Bu tür teoriler için bkz. Brain Morris, *Din Üzerine Antropolojik Okumaları*, Tayfun Atay, İmge Yayınları, Ankara 2004.

¹⁴ Emile Durkheim, *The Elementary Forms of The Religious Life*, trs. Joseph Ward Swain, The Free Pres, New York 1965, s. 52-54; Türkçe çeviri için bkz. *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Eskiye Yayınları, Ankara 2011, s. 61 vd.

¹⁵ James Hasting (ed.), *Encyclopaedia of Religion and Ethics (ERE)*, Edinburg 1908-21, I-XII.

¹⁶ Nathan Söderblom, “Holiness, (General and Primitive)”, *ERE*, VI, 731-741.

¹⁷ T. G. Pinches, “Salvation (Assyro-Babylonian)”, *ERE*, XI, 109-110; Rhys Davis, “Salvation (Buddhist)”, *ERE*, XI, 110; A. M. Blackman, “Salvation (Egyptian)”, *ERE*, XI, 131-132; A. S. Geden, “Salvation (Hindu)”, *ERE*, XI, 132-137; L.C. Casartelli, “Salvation (Iranian)”, *ERE*, XI, 137-138; M. Joseph, “Salvation (Jewish)”, *ERE*, XI, 138-148; E. Sell, “Salvation (Muslim)”, *ERE*, XI, 148-149; S. G. Youngest, “Salvation (Teutonic)”, *ERE*, XI, 149-151.

¹⁸ T. B. Kılpatrick, “Salvation (Christianity)”, *ERE*, XI, 110-131.

¹⁹ Oxtoby, a.g.m., a.g.e., s. 32

²⁰ “Kurtuluşa yönelik ihtiyacın derinliği ve önemi hakkındaki insan farkındalığı çeşitli şekillerde ortaya çıkabilse de ilkel insanların en eski coşkuları/heyecanları ve hisleri doğrudan, oldukça gelişmiş kültürler arasında bulunan daha derin ve evrensel anlayışlara bağlıdır/anlayışlarla ilişkilidir. Bu kurtuluş ihtiyacının gelişmesinde ve yoğunlaşmasında, insan ruhunun evriminde aracı olan en derin ve en önemli faktörler keşfedilebilir... kurtuluşa yönelik bu evrensel ve derin bir şekilde kökleşmiş olan ihtiyacı kabul etmeksizin, insan ruhunun kurtuluş düşüncesine hasretmiş olduğu düşünceler, kavramlar, ümitler ve istekler, idealler ve doktrinlerin yoğun miktarını açıklanamazdı. İnsanlar arasındaki bütün dini dahiler, bu düşüncenin hizmetçileri oldular; sayısız büyük ve küçük vaiz ve peygamberler, onu değiştirdiler ve ilan ettiler; insan ve onun dini mirası arasında bir ayrılığın vukuu bulunduğu yerde felsefeciler, *homines religiosus*un çabalarını sürdürdüler. Muazzam dini sistemler, çoğunlukla... [hepsi] kurtuluş öğretisinde [tamamlanan] kozmoloji, antropoloji ve eskatolojiyi içeren teorik temeller ortaya koydular”, "Erlösung. V. Religionsphilosophisch", *Religion in Geschichte und Gegenwart* (1928), vol. 2.'den nakleden, Kurt Rudolph'un İngilizceye çevirisiyle nakleden Joseph M. Kitagawa, "'Verstehen' and 'Erlösung': Some Remarks of Joachim Wach's Work", *History of Religions*, Vol. 11, No. 1 (Aug., 1971), s. 57.

²¹ Wach'ın doktora tezi doğal olarak Almanca kaleme alınmasından ve üzerinden doksan yılı aşkın bir sürede geçmiş olmasına rağmen başka bir dile çevrilmediği için içeriğini bilmediğimiz gibi, doğrusunu söylemek gerekirse - görebildiğimiz kadarıyla- Wach'la ilgili çalışmalar yapanlar da- tam olarak biliyor görünmemektedirler. Wach'ın Şikago'da talebesi olan ve eserlerini yayına hazırlayan Kitagawa bile, Wach'ın iki önemli çalışma alanı olan yukarıda kaynak olarak kullanılan Yorum ve Kurtuluş hakkındaki makalesinde, onun kurtuluşa verdiği önemi göstermek için

1922 yılında tamamladı ve aynı yıl *Der Erlösungsgedanke und seine Deutung, Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für vergleichende Religionsgeschichte*, Universitat Leipzig, Leipzig’de yayınladı.

Van der Leeuw, ilk fenomenoloji çalışması ya da fenomenolojinin kurucu çalışmalarından bir kabul edilen kitabında iki bölüm halinde, “Power, Will, Salvation” ve “Salvation” başlıklarıyla, kurtuluş konusunu ele alır²²; keza Parker, *The Idea of Salvation in the World Religions/Dünya Dinlerinde Kurtuluş Düşüncesi*’ni (1935), Braden ise, *Man’s Quest for Salvation/İnsanın Kurtuluş Arayışı* (1941) isimli kitabını telif ettiği gibi, Ferm’in editörlüğünü yaptığı *Encyclopedia of Religion*’da (1945) “Salvation/Kurtuluş” diye müstakil bir maddeye yer verilir. Kurtuluşu, çalışmalarında karşılaştırmalı bir kategori olarak kullanan bu okul, dinler-tarihi okuluydu ve söz konusu okul özellikle *Yeni Ahit* çalışmalarıyla ilgileniyordu. Helenistik zaman dilimiyle alakalı olarak yaptığı araştırmalarda, bu dönemde birçok kurtarıcı şahsı ve onlara has kültlerin varlığını gören söz konusu okul, bu bulgulardan hareketle Hz. İsa’yı bir kurtarıcı olarak kabul eden ilk dönem Hıristiyanlığın yaklaşımının kökenini açıklamaya çalışıyordu²³.

1920’lerin sonunda “kurtuluş dinleri”, bir kategori haline geldi ve bu kavram, antik dünya dinlerini özellikle de Helenistik dünyanın dinlerini ifade etmek amacıyla kullanılmaya başlandı. Böylece, kurtuluş kavramı dinde bir kategori olarak ihmal edilmesi mümkün olmayacak bir statü kazandı²⁴.

Kurtuluş kavramını dinleri incelerken bir kategori olarak gittikçe daha çok kullanmaya başlayan bir diğer yaklaşım da, seküler olmayan ancak, din hakkında bir teori olan din fenomenolojisidir²⁵. Din fenomenolojisi, Hıristiyan kökenli olsa da, onunla sınırlanmamış olan kavramları Hıristiyan olmayan dinleri tanımlarken de kullanır. Mesela, Brede Kristensen, Hıristiyanî olmayan fenomenleri tanımlamak için kurtuluşun Hıristiyan geleneğindeki anlamlarını kullanmaktan çekinmez: Ritüel arınma, kurtarıcı olarak kurban vs. gibi. Kurtuluşu bir konu olarak alıp diğer dinleri anlamak amacıyla kullanmasına rağmen Kristensen bu anlayışı, tartışmasının merkezine oturtmaz. Oysa Gerardus van der Leeuw böyle yapar²⁶. Böylece de, “kurtuluş dini” bir kategori olarak kullanıldığı gibi, “kurtuluş” kategorisi de, bir araştırma konusu olarak kullanılmaya hazır hale gelir²⁷.

Altmışlı yıllardan itibaren ise kurtuluş konusu, ortak birçok çalışmanın merkezi konusu haline gelmeye başladı. Brüksel Üniversitesi’nin The Center d’Étude des Religions’i 1960-61 döneminde kurtuluşu bir sempozyum konusu yaptı ve burada sunulan tebliğler, 1962’de *Religions de salut/Kurtuluş Dinleri* başlığı altında yayınlandı. Yaklaşık bir yıl sonra, mutevaffa Profesör E. O. James’in yetmişinci doğum günü anısına *The Savior God: Comparative Studies in the Concept of Salvation/Kurtarıcı Tanrı*:

Almanca metinleri Kurt Rudolf’un çevirisiyle iktibas eder. Tezin dilinden kaynaklanan engele rağmen yine de, Wach’ın doktora tezinin içeriğinin ne olduğuna dair bir bilgiyi başka bir yazılarından öğrenmek mümkündür. Bu onun, *Geschichte und Gegen-warta* adlı ansiklopediye yazdığı iki maddenin; Wach’ın doçentlik çalışmasının İngilizce çevirisi olan Kitagawa tarafından *Introduction History of Religion* adıyla yayınlanan metinde ek olarak verilen “The Saviour in the History of Religions ve Salvation” başlıklı yazılardır. Bunların Türkçesi için bkz. Joachim Wach, “Din ve Felsefede Kurtuluş Düşüncesi”, Joachim Wach, *Dinler Tarihi, Bir Bilim Dalı Olarak Kuruluşuna Teorik Bir Giriş*, çev. Fuat Aydın, Ataç Yayınları, İstanbul 2006. Okunduğunda da görüleceği üzere bu yazıda, hem konu hem de bilgi olarak Wach’ın zikredilen makalesinden büyük ölçüde yararlanmıştıdır.

²² Gerardus van der Leeuw, *Religion in essence and manifestation, a study in phenomenology*, trs. J. E. Turner, George Allen and Unwin Ltd. London 1938, s. 101, 114. Kitabın orijinal Almanca hali, Tübingen 1933’de yayınlanmıştır.

²³ Almanca *Religionsgeschichtliche Schule*’un İngilizce karşılığı olan Dinler Tarihi Okulu, ilk olarak Gottingen’de geliştirilen ve bu yüzden de zaman zaman Küçük Gottingen Fakültesi olarak adlandırılan bir metottur. Yapmaya çalıştığı şey, dinleri tarihsel gelişiminin bir parçası olarak görmektir. Yukarıda da ifade edildiği gibi odaklandığı ana konu, erken dönem Hıristiyanlığı Yahudi ve Hellenistik bir bağlama oturtmaya çalışmaktır. Daha sonra söz konusu metod Eski Ahit’e ve nihai olarak da dinlerin genel tarihine uygulandı. “Religionsgeschichtliche Schule”, *The Oxford Dictionary of World Religions*, ed. John Bowker, s. 810.

²⁴ Bu kavramın ilk kez kullanıldığı yerlerden biri için bkz. J. Dick Fleming tarafından kaleme alınan *Redemption, The Christian Doctrine set in the Light of History*, Hodder and Stoughton Limited, London 1921, s. 48-55.

²⁵ Din Fenomenolojisinin neliğine dair bkz. James L. Cox, *Kutsal İfade Etmek, Din fenomenolojisine Giriş*, çev. Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 38-100. Mustafa Ünal, *Din Fenomenolojisi, Yöntem ve Uygulama*, Geçit Yayınları, Kayseri. Mustafa Alıcı, “Kutsal’a Giden Yol: Dinler Tarihi’nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi”, http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/88136194_0503040377.pdf 09.07.2013

²⁶ Gerardus van der Leeuw, *Religion in Essence and Manifestation*, London 1938.

²⁷ Oxtoby, a.g.m., s.35.

*Kurtuluş Anlayışı Üzerine İncelemeler*²⁸ adlı eser, S. F. G. Brandon editörlüğünde yayınlandı. Her iki çalışmada, daha çok Helenistik kurtarıcı kültürleri, Semitik ve İran eskatolojisine ve ilk dönem Hıristiyanlığın bu kültürlerle ilişkisine yer verildi. Ancak bu çalışmaların ikisinde de kurtuluş tam olarak tanımlanmadı. Bunlardan sonra, Uluslararası Dinler Tarihi Derneği, içlerinde S. G. Brandon'ın da yer aldığı tanınmış dinler tarihçilerinin katılımıyla 1968'de Kudüs'te "Types of Redemption/Kurtuluş Tipleri" adıyla bir sempozyum düzenledi. Bu çalışma daha sonra Brill tarafından aynı adla basıldı²⁹. 1969'da yayınladığı bir makale³⁰ üzerine, meslektaşları tarafından Brandon'un 65 beşinci doğum gününün anısına bir kitap çalışması düşünüldü. Ancak Brandon 29 Ekim 1971'de beklenmedik bir şekilde öldü. Bunun üzerine anısına hazırlanan ve 1973'de yayınlanan kitabın konusu da, teorik ve dünyanın farklı (kadim ve modern) dinlerindeki kurtuluş anlayışlarını konu edinmekteydi: *Man and His Salvation/İnsan ve Onun Kurtuluşu*³¹.

Yukarıda zikredilen çalışmalar "kurtuluş" düşüncesinin özellikle karşılaştırmalı dinler ve din fenomenolojisi incelemelerinde vazgeçilmez bir konu haline geldiğinin bir göstergesi olduğu söylenebilir. Ancak Vesci haklı olarak, 1968'de Kudüs'te düzenlenen "Types of Redemption" konulu sempozyumda yer alan tebliğlerin Hıristiyanlık çerçevesinde döndüğünü ileri sürer³². Bu yaklaşım haklı olsa da, yukarıda işaret edilmeye çalışıldığı gibi "kurtuluş" düşüncesi ve anlayışının akademik bir alan haline gelişini engelleyen Hıristiyanlığın baskısı olduğu gibi; bu gün "kurtuluş" düşüncesi/anlayışının bir araştırma konusu olarak yaygın bir şekilde ele alınışında da Hıristiyan etkinin varlığı kabul edilebilir. Bunun sebebi de, Katolik kilisesinin, II. Vatikan Konsili sonrasında kurtuluşu yalnızca kendisinde gören bir kilise anlayışından, daha yumuşak bir şekilde kurtuluşu kendinde görse de, öteki dinlere de, bunun gerçekleşmesini bütünüyle yok saymayacak şekilde yaklaşan bir anlayışa dönmüş olmasıdır. Bu yeni yaklaşım ise, kapsayıcı yaklaşım³³ olarak ifade edilir. Bu dönüş, Hıristiyanlığı bir anlamda kurtuluş araştırmalarına, bu sefer engel değil de hız veren bir etken haline getirir. Özellikle, farklı ülkelerde yayınlanan ve doğrudan kilisenin misyonerlik faaliyetlerinin bir uzantısı olan dergiler, buldukları ülkelerin dinleri ve bunların kurtuluşa bakışlarını ya müstakil ya da Hıristiyanlıkla ilişkili olarak ele alınmıştır³⁴. Bu çalışmaların, yine Hıristiyan merkezli çalışmalar olsa da, Hıristiyanlık dışındaki dinlerin kurtuluşa nasıl baktıklarını gittikçe daha çok anlamamızı sağlayacak şekilde, konuyla alakalı kaynakların artması gibi bir sonuca yol açtığı da söylenebilir.

Kavramın içeriği Hıristiyan ve Yahudi bir kökeni çağırırsa da Bellah'ın *tarihi (Historic)*, Hick'in ise

²⁸ Manchester University Press, Manchester 1963.

²⁹ *Types of Redemption, Contribution to The Theme of The Study-Conference Held At Jerusalem 14th to 19th July 1968*, ed. Zwi Werblowsky and J. Bleeker, E. J. Brill, Leiden 1970. Bu konferansla ilgili bir değerlendirme kaleme alan Vesci, burada sunulan tebliğleri şöyle değerlendirir: Burada başlığa da konu olan ve kendisinde bazı kurban şekillerinin önemli bir rol oynadığı "redemption", özellikle Hıristiyanlığa uygun bir kavram olarak ele alındı. Kadim Akdeniz'e sınırlı olan farklı dinlerin, Hıristiyanlığın şu ya da bu özelliklerinden birine sahip olarak düşünüldü. Ancak, diğer kültür alanlarından dinlerin, kendilerinde "redemption" olarak söz edilecek şekilde tezahür edip edilmediği sorusu ileri sürüldü. Şinto, Afrika ve kadim Meksika dinleri mitolojik şahsiyetlere sahiptirler. Anlatımsal detaylarda Hıristiyan kurtarıcısının özelliklerini paylaşan bu mitolojik şahsiyetler, onunla aynı kurtarıcı role sahip değildir; Hinduizm ve Budizm, beşeri durumdan kendisinden kurtuluş olarak söz edilebilecek olan bir salıverilmeyi sunarlar ancak; bu salıverilme zorunlu olarak kurtarıcı bir şahsiyetin aracılığı sayesinde başarılmaz. Hatta, kozmik düzeni eski haline getiren şahsiyetler olarak Yahudilikteki Mesih ve İslam'daki Mehdi bile, inanan için ulaşılabilir olan bireysel kurtuluşa yönelik Hıristiyan güç beklentisine bir benzerlik taşımaz. Vesci, "Man's Salvation: the goal of all religions", *Journal of Ecumenical Studies*, VII, 1970, s. 102-108. Vesci'nin burada Kudüs'te yapılan *Types of Redemption* sempozyumuna yönelik eleştirilerin aynısı, Edwin Oliver James anısına yapılan ve *The Savior God* adıyla basılan kitapta yer alan tebliğlerin hepsinde olması bile büyük bir kısmında görmek mümkündür. Buradaki makaleler de, Hıristiyan kurtuluş anlayışını bir mütearife olarak kabul ediyor ve oradan hareketle diğer dinlerde bu olgunun karşılığını hem kavramsal hem de olgusal düzeyde aramaya çalışarak bir şekilde, Hıristiyan kurtuluş anlayışına yaklaştırmaya ya da onunla karşılaştırmaya, benzer ya da farklı taraflarını göstermeye çalışıyorlar.

³⁰ S. G. F. Brandon, "A New awareness of time and history", Edward J. Juji (ed.), *Religious Pluralism and World Community*, E. J. Brill, Netherland 1969, s. 225-236.

³¹ Bu kitabın içerdiği konular için bkz. <http://books.google.com.tr/books?id=mxNAQAIAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q=1969&f=false> 16.07.2013.

³² Vesci, a.g.m., s. 102-108.

³³ Bunun için bkz ileride gelecek olan Adnan Aslan ve Baki Adam'ın makalelerinin ilgili yerleri.

³⁴ *Hindu-Christian Studies Bulletin; The Indian Journal of Theology; International Review of Missions; World of Faiths Encounter; Review of Theology*; Dialogue, New Series Sri Lanka; *Pro-Dialogue Bulletin*, Roma 2003/2, vs.

*Post-axial dinler/Mihver Çağı sonrası dinler*³⁵ diye isimlendirdiği dinlerin temel iki kavramından biri olan kurtuluş (salvation/liberation)³⁶ karşılaştırmalı dinler tarihinin ve özellikle din fenomenolojisinin bir konusu olmaya ve gittikçe daha yaygın bir şekilde ele alınmaya devam edecek görünmektedir.

Bizim bu çalışmada yapmaya çalıştığımız şey; her ne gerekçeyle olursa olsun dinlerin büyük kısmında/tamamında bir şekilde mevcut bir olgu olduğu³⁷ kabul edilen kurtuluş anlayışına genel, teorik bir giriş yapmaktır. Buna önce, farklı dinlerde bu olguyu ifade etmek için kullanılan kavramlar ortaya konularak başlanacaktır. Bu yapılırken, daha önce yer yer ifade edildiği gibi dinlerin kendilerine has olan kurtuluş anlayışlarının söz konusu olguyu ifade etmek için kullandıkları kavramlara yansıdığı da ortaya konulmuş olacaktır. Kurtuluşu ifade eden kavramlardan sonra kurtuluşun, kurtuluş dinin ve kurtuluş öğretisinin tanımı yapılacaktır. Bunlardan sonra, kurtuluş düşüncesine yol açan etkenler; bu kurtuluş arzusunun hedefi; kurtuluştaki bireyin yeri, kurtulacak olanlar-olmayanlar; kurtuluşun gerçekleşeceği yer; kurtarıcı ve kurtarıcının mahiyeti, kurtarıcı tipleri; kurtuluşun elde edileceği yollar ve kurtuluş türleri gibi başlıklar altında, dinlerin mezkûr başlıklarla ilişkin inançlarına yer verilmeye çalışılacaktır.

Kurtuluşu İfade Eden Kavramlar

Kurtuluş ve ifade ettikleri olgular arasında (Hıristiyanlık'ta kullanılan *salvation*, İsa Mesih'in ilk günahın kefareti olarak haçta ölümüyle, bu günahın yükünden kurtulmayı ifade ederken Hint dinlerinde kullanılan *mokşa*, *nirvana* gibi kelimelerin özgürleşme anlamına gelmesi gibi³⁸) temel bir takım farklılıklar olsa da, genel olarak kurtuluşu ifade ediyor olarak kabul edilebilecek olan kavramları; varlıklarını devam ettiren dinlerin büyük bir kısmında ve ölü dinlerin bazılarında bulmak mümkündür. Ancak kurtuluşun Semitik ve Hint dinlerinde anlaşıldığı şekliyle anlaşılmadığı dinlerde, doğrudan kurtuluşu ifade eden kelimeler bulunmasa da dolaylı bir şekilde aynı anlamın çıkartılabileceği kelimeleri/inançları bulmak mümkündür. Mesela, Mısır dininde bu olguyu ifade eden kavramlar olmamasına rağmen, öte dünyaya ve burada ebedi hayatı elde etmeye yönelik çok güçlü bir beklenti görürüz³⁹. Ancak yine de, dinlerin büyük kısmında kurtuluş olgusunun ifade eden kelimelerin olduğu, aşağıdaki ifadelerde görülebilir.

Yahudi Kutsal Kitab'ında *yeşuah*⁴⁰: kurtarmak⁴⁰, sıfat-fiil hali olan *hiph'il*⁴¹ ise, "kurtarıcı" anlamına

³⁵ Bu kavram, mö. 7-3 yüzyıl için kullanılan bir terimdir. "Axial Age, Axial Civilization" anlamı ve yorumları için bkz. Johann P. Arnason, "The Axial Age and its Interpreters: Reopening a Debate", Johann P. Arnason, S. N. Eisestadt ve Björn Wittrock, *Axial Civilizations and World History*, Brill, Leiden Boston 2005, 19-50. Björn Wittrock, "The Meaning of the Axial Age", *a.g.e.*, s. 51-86. Ayrıca Axial Age ve Axial Civilization için bkz. söz konusu makalelerin içinde yer aldığı kitap; Robert N. Bellah, *Religion in Human Evolution, from Paleolithic to Axial Age*, The Belknap Press of Harvard University Press, London 2011, s. 265-566.

³⁶ Bellah dinleri *arkaik* ve *tarihi* dinler diye ikiye ayırır. "Arkaik dinler, kadim Ortadoğu, Çin ve Hindistan'ın ilk dinlerini olduğu kadar Afrika ve Polonezya dinlerinin büyük bir kısmıyla Yeni Dünya dinlerinin bazılarını da içerir. Bu dönem dinlerinin temel özelliği tanrılar, rahipler, ibadet ve kurban ve bazı durumlarda ise ilahi ya da rahip krallıklardan oluşan hakiki bir kültün ortaya çıkmasıdır. İlkel dinlerin mit ve ayinin karmaşık karakteri, arkaik dinin yapısı içinde devam eder ancak, yeni yollarda sistematize edilir ve detaylandırılır. Tarihi dini birinciden ayıran ölçüt, tarihi dinlerin bir anlamda aşkın oluşudur. Birincisindeki kozmolojik monizm farklı bir evrensel alanın keşfiyle bütünüyle parçalanmıştır". Hem arkaik hem de tarihi dinlerin temel özellikleri ve bu kategoriye giren dinler hakkında Robert N. Bellah, *Beyond Belief Essays on Religion in a Post-Traditional World*, Harper and Row, New York 1970, s. 29-35. John Hick, insanlık tarihinde temel olgu olan din tarihini ikiye ayırır ve bunlar arasında bir dönüşüm çizgisi koyarak bu çizgi öncesi dinler (pre-axial religion) ve bu çizgi sonrası dinler (post-axial religions) diye bir tasnif yapar. Bu dönemler ve söz konusu döneme ait dinler ve aralarındaki temel farklılıklar için bkz. John Hick, *An Interpretation of Religion, Human Response to the Transcendent*, Macmillan, London 1989, s. 21-33.

³⁷ Mariasusai Dhavamony, *Classical Hinduism*, Gregoriana Editrice, Roma, 1982, s. 411; Rosemary Goring, "Salvation", *Dictionary of Beliefs and Religions*, s. 455; "Salvation" *The Penguin Dictionary of Religions*, edited by John R. Hinnels, Penguin Books, London 1987, s. 218; Ali Coşkun, *Mehdi Fenomeni*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 24; Ninian Smart, "Salvation: An Overview", *ER*, ed. Mircea Eliade, IX, 552; L. Morris, "Salvation", *Dictionary of Paul and His Letter*, ed. Gerald F. Hawthorne, Ralph P. Martin, University Press, England 1193, s. 858.

³⁸ John Hick, *An Interpretation of Religion, Human Response to the Transcendent*, Macmillan, London 1989, s. 10.

³⁹ Mısır dinindeki kurtuluşla ilgili olarak bkz. Bleeker, "Man and his salvation in the ancient Egyptian religion", s. 66, 73, 74.

⁴⁰ "Ben senin kurtarışını bekliyorum, ya RAB" Yaratılış 49/18; Rab gücüm ve ezgimdir, O kurtardı beni. O'dur Tanrım, Çıkış 15/2; Tesniye 32/15.

⁴¹ Sayılar 10/9; Tesniye 33/29.

gelir⁴². Ayrıca, *m-l-t*: “salıvermek”; *n-s-l*: “bir tehlikeden kurtarmak”; *p-l-t*: “kurtarmak, -den kurtarmak”; *srd*: “varlığını devam ettirmek”; *h-y-h*: “yaşatmak”; *-z-r*: “yardım etmek”, kelimeleri de farklı bağlamlarda yer verilseler de kurtarmak/kurtuluş anlamında kullanılırlar⁴³. Keza, “akrabaları kölelikten ve mülkünü yabancılardan kurtarmaya gönderme yapmak için kullanılan *ga'al*: “kurtarmak”tan türeyen *go'el*, “kurtarıcı”yı ve *ge'ula* ise “kurtuluşu” ifade eder⁴⁴. Mişna, Talmud ve daha sonraki Yahudi ulemasından oluşan bilgiler de, kurtuluşu ifade etmek için *ga'al* ve *ge'ulayı* kullanırlar; ancak Babil sürgünü (mö. yak. 598-515) ve Mabedin ikinci kez Romalılar tarafından yıkılması (ms. 70) tecrübelerinden sonra kurtuluş düşüncesini, “günlerin sonu, son, Mesih’in günleri, “ölülerin dirilişi, gelecek dünya, yenedünya” ile ilişkilendirerek Tevrat’ın yaklaşımından farklı bir yaklaşım sergilerler⁴⁵.

Kurtuluş olgusunu ifade etmek amacıyla Hıristiyanlıkta, *salvation*: “kurtuluş” ve onun kendisinden türediği Latince’de, *salus, salvus*: “emniyet, esenlik”; *redemption*: “keffaret olma”, *liberation*: “özgürleşme”, *deliverence*: “kurtulma”, *justification*: “aklanma, yargılanma” ve *sacrifice*: “kurban” kelimeleri kullanılır. Kurtuluş öğretisi anlamına gelen *soteriyoloji* ise Grekçe *sōtēriade* alınmıştır. Kelimenin kökü olan *sōzein* ve onun isim halleri olan *sōtēria* ve *sōtēriōn* kurtuluş anlamına geldiği gibi, *sōtēr* de kurtarıcı anlamına gelmektedir⁴⁶.

Kur’an’da *felah, necat, fevz, selamet halâs, salâh saadet ve hidâyet* kavramları doğrudan ve dolaylı olarak kurtuluşu ifade etmek için kullanılırlar⁴⁷. Ancak bunlar “kurtuluş” anlamına geliyor olsalar da, Kur’an’da farklı bağlamlarda kullanılırlar. Mesela, *necât* uhrevi kurtuluş anlamında kullanılmış olsa da genel olarak dünyevi olan acının her türlüşünden⁴⁸ kurtuluşu⁴⁹; *fevz* ve *felah* ise, -bu dünyadaki kurtuluşu ifade etse de⁵⁰- çoğunlukla ve yalnızca öte dünyadaki kurtuluşu için kullanılır⁵¹. *Su'udu* ve *Saîd* şekilleriyle yer alan *saadet* ise, eskatolojik bağlamda kullanılır. Son haliyle kelime, yine eskatolojik bağlamda olmak üzere hadislerde çokça yer alır⁵².

⁴² Çıkış 14/30; Tesniye 20/4;

⁴³ Oxtoby, a.g.m, a.g.e., s.18. Burada kurtuluşu ifade ediyor olarak verilen kelimelerin hangi anlamda kullanıldığı ve ifade ettikleri kurtuluşun bağlamı hakkında bkz. James Barr, “An aspect of salvation in the Old Testament”, *Man and His Salvation*, s. 41-48; T. Paul Verghese, “Salvation The Meanings of A Biblical Word”, *International Review of Missions*, vol. LVII, January 1968-October, Genève 1968, s. 399-416.

⁴⁴ Ilenana Marcoulesco, “Redemption”, *ER*, XI, 7640.

⁴⁵ Yahudilerde kurtuluşu ifade için kullanılan kavramlar ve bunlarda yaşanan anlam değişimleri için bkz. Harold Coward, *Sin and Salvation in the World Religions*, Oneworld, Oxford, s. 12.

⁴⁶ Eski Ahid’in İskenderiye tercümesinde *sōzein* kelimesi tanrısal eylemi ya da etki ifade etmek amacıyla kullanılır. Genel olarak Zeus’a olmak üzere Kore’ye *sōtēr* olarak gönderme yapılır. Yunanistan’da halk festivalleri, toplumun büyük tehlikeden kurtuluşları anlamına yapıldığı için, *sōtēria* diye isimlendirilirler. En azından on yedi festival bu adla yani, *sōtēria* (kurtuluş bayramı) diye isimlendirilir. Bunların en iyi şekilde muhafaza edilmiş olanı, Kelt istilacılarının Aetolians tarafından 279-278 i.ö.’de yenilmesinin anısına Delf’te yapılandır. Özellikle Helenistik dünyada, siyasi yönetimlerini dini unsurlarla desteklemek isteyen bazı krallar ilahlık iddiasında bulundular; İskender ve onun tabileri gibi. Bu gibi iddialara daha çok Mısır aşınadır. Bazı krallar ise kendilerin kurtarıcı diye isimlendirmişlerdir. Bazı hayatlarında bunu iddia etmişler; Ptolemy I (305-283 i.ö) ve Ptolemy VIII (116-108 i.ö.); Euergetes gibi Ninian Smart, “Kurtuluş Öğretisi”, çev. Fuat AYDIN, Ali Coşkun *Din, Toplum ve Kültür*, İz Yayınları, İstanbul 2005. Bazılarına ise bu sıfat ölümlerinden sonra verilmiştir. Oxtoby, a.g.m., a.g.e., s.20-21. Ayrıca bkz.

⁴⁷ Muhammad Abul Quasem, *Salvation of the Soul and Islamic Devotions*, Malaysia 1981, s. 20. Bu kavramlar ve Kur’an ve hadislerdeki kullanımları ve örnekleri için bkz. Fatma Candan, *Kur’ân-ı Kerîm’de Kurtuluş Kavramı*, MÜSBE. Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 999, s. 10-25.

⁴⁸ Coward, a.g.e., s. 64.

⁴⁹ Mehmet Akif Koç, *Kur’an-ı Kerim’de Kullanılan “Kurtuluş” Kavramları*, Yüksek Lisans Tezi, AÜİF., Ankara 1992, s. 53. *Necat* kelimesinin uhrevi kurtuluş anlamında kullanıldığı ayetler için bkz. Meryem 19/72; Zümer 39/61; Saf 61/10; Meâric 70/14; Mü’min 40/41. Dünyevi ve uhrevi kurtuluşun anlamında, birlikte kullanıldığı yer için bkz. Hüd 11/58. *Necat* kelimesinin, burada zikredilen ayetler dışında genellikle dünyevi kurtuluş anlamında kullanılmış olmasına rağmen, Hadislerdeki kullanımda vurgu daha ziyade uhrevi kurtuluştur. Bu anlamda kullanılan hadisler için bkz. Koç, a.g.e., s. 55-56.

⁵⁰ Fevz kelimesinin dünyevi kurtuluş anlamı için bkz. Nisa 4/73 ve Yunus 10/64.

⁵¹ Koç, a.g.t., s. 5. Aynı kelimenin hadislerde de kurtuluş anlamında kullanılması hk. Bkz. Koç, a.g.e., s. 7. Yukarıda zikredilen *necat, felah* ve *hidayet* kavramlarının kurtuluş bağlamına kullandıkları anlamlar için ayrıca bkz. Harold Coward, *Sin and Salvation in the World Religions*, One World Publication, Oxford 2003, s. 59-60.

⁵² Yukarıdaki kelimelerin bir kısmı dünyevi, diğerleri ise uhrevi bağlamda kullanılmış olsa da, Kur’an’ın ahireti dünyanın bir devamı ya da her ikisini birbirinin tamamlayıcısı olarak gördüğünden kavramların her ikisinin de iki taraftaki kurtuluşu ifade ettiği söylenebilir. Zahitler ve fıkıhçılar eskatolojik bağlamda olmak üzere daha çok *necatı* kullanırlar. Ortaçağ sufi ve felâsife kurtuluşu ifade etmek için *saadet* tercih ederler. Sufiler kavramı öte dünyadaki kurtuluşu yönelik çağrışımını felâsife ise daha çok dünyevi çağrışımını vurgular. Quasem, a.g.e., s. 20.

Bugün Hinduizm’de kurtuluşu ifade etmek için, *mokşa* kelimesi kullanılır. Bu kelime, “kurtulmak” anlamına gelen *muc* kökünden türemiştir ve eril bir kelimedir. Dişil karşılığı ise *muktdir*. Söz konusu kelime, yalnızca dini anlamda olmak üzere hem usandırıcı ve acı verici *samsaradan* (sonsuz yeniden beden bulma süreci) kurtuluş hem de bunun sonucunda ulaşılan nihaî, mükemmel, manevi hedef anlamında kullanılır⁵³. Hint düşüncesinde *samsaradan* kurtulma düşüncesi ancak milattan önce altıncı yüzyılda ortaya çıkmaya başladığı için, *mokşa* da doğal olarak *Vedalarda*, *Samhitalarda* ve *Brahmanalarda* kullanılmaz. Kelime, daha yaygın bir şekilde olmak üzere *Mahabharata* ve *Manu Kanunlarında* görülür. Söz konusu düşüncenin bulunduğu metinlerde ise, *mokşanın* yerine aynı anlama gelen *mukti* ya da *vimokşa* kelimeleri kullanılır. *Bhagavat-gita*, kurtuluş için *mokşanın* kökü olan *mucu*; kurtulan için de *muktayı*; Yoga sistemi *apavarga*: “yeniden doğuş döngüsünden kurtulma” ve Samkhaya ise *kaivalyayı*⁵⁴: “Brahmanla yaşanan ilksel birliği yeniden kazanma”yı kullanırlar⁵⁵. Hinduizm’de *mokşanın* yanı sıra kurtuluş anlamında olmak üzere: *Tarana*, *uddbara*: “karşıdan karşıya geçmek/geçmeyi mümkün kılmak; özgür kılmak; kurtarma”, *trana*: “kurtarıcı, koruyucu”, *taraka*: “karşıdan karşıya geçiren”, *Şreyas*: “daha iyi bir durum/talih, nihai özgürlüğün mutluluğu ve, *padaravinda*⁵⁶ gibi kelimelere de yer verilir.

Budizm’de kurtuluşu ifade etmek için *nirvana* kelimesi kullanılır ve bu kelime “arzuların sona ermesi”, “iç dinginliğe erişme” anlamına gelir. Arzuları sona eren birey sonsuz döngüyü, samsara çarkını (doğum-ölüm-yeniden doğum) harekete geçiren itkiden kurtulmuş olur⁵⁷. Budizm’in Mahayana kolunda, *nirvanaya* erişenleri ifade etmek için samsaradan kurtulmak anlamında *īrna*: “karşıya geçmek”, kullanılır. Kendisi *Nirvanaya* erişen ancak; *Nirvanaya* girişini, bütün insanların ona ulaşmasını sağlayıncaya kadar erteleyen *Bodhisattvaların* başkalarının kurtulmasına yardım etmesini ifade eden *tārna*: “karşıya geçmesine yardım etmek” de “birinin yardımıyla kurtulmak” anlamına gelir. Yine Mahayana mezhebinde, *trātaru* kurtarıcıyı ifade eder⁵⁸.

Cayinizm’de de Budizm’de olduğu gibi, kurtuluşu ifade etmek için *nirvana* kelimesini kullanılır. Cayinistlere göre kelime, ruhun (*civa*) karmanın her türlü tuzağından nihai kurtuluşu (*mokşa*) anlamını ifade eder. Bu bir yok oluş değil, mutlak mutluluğa ulaşmadır. Ruhun, tabii özelliklerini perdeleyen ve gizleyen her türlü pisliklerden tam bir ayrılıştır⁵⁹.

Zerdüştlük’te bunlara tekabül eden bir kavram yok gibi gözükse de, onun etik ve eskatolojik anlayışı tam olarak kurtuluş özelliklerini taşıyan şekilde tanımlanır⁶⁰.

Buna benzer bir durum da, geleneksel Afrika dinleri için söz konusudur. Orada da, doğrudan kurtuluşu ifade eden soyut kavramlar yoktur. Tanrı “yağmuru ve suyu verendir” yani; “insanları ve tabiatı kuraklıktan ve susuzluktan kurtarandır”. Barundiler arasında Tanrı, *Luvhunabaumba* yani, “tehlikede olanları kurtarır” diye isimlendirilir. Bazı durumlarda yardım için Tanrı’ya çok yoğun bir şekilde dua edilmesi, onların Tanrı’yı kurtarıcı olarak gördüklerinin bir göstergesi olarak kabul edilir. Mesela, Gana Akanları tarafından kullanılan Tanrı’nın isimlerinden biri, *Aommubuwafredir* ve “sıkıntılı anlarında onu

⁵³ Muni Shivkumar, *The Doctrine of Liberation in Indian Religion with Special Reference to Jainism*, Muhshiram Maoharlal Publishers Pvt. Ltd. 2000, s. 116. *Mokşa*’nın günahın, ölümün, cehaletin bağından kurtuluş; hakikate uyanış, aydınlanma, sonsuz barış ve mutluluğun gerçekleştirilmesi gibi anlamlarda kullanılır. Seshagiri Rao, “Salvation a Hindu perspective”, *World Faiths Encounter*, vol. 18, yer 1997, s. 11.

⁵⁴ Kaivalya için bkz. Dvijadas Datta, “Moksha, or the Vedantic Release”, *Journal of Royal Asiatic Society*, New Series, London 1905, vol. XX, 513-539

⁵⁵ A. M. Esnoul, “Mokşa”, *ER*, X, 28.

⁵⁶ Hinduizmde kurtuluşu ifade etmek için kullanılan bu kavramlar ve ötekilerin, anlamları ve kutsal metinlerde kullanıldıkları bağlamlar için bkz. Fuat AYDIN, *Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Arayışı*, Eski Yeni Yayınları, 2.bsk. Ankara 2013, s. 49-55; Mariasusai Dhavamony, *Classical Hinduism*, Universita Gregoriana Editrice, Roma 1982, s. 412-425.

⁵⁷ Smart, “Soteriologi; An Overwiew”, IX, 418; Smart, “Salvation”, *A Dictionary of Comparative Religions*, ed. S. G. F. Brandon, Weidenfeld & Nicholsan, London 1970, s. 552-553; T. S. Kepler, “Salvation”, *IDP*, IV, 169; Coşkun, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁸ Edward Conze, “Buddhist Saviors”, *The Savior God*, Comparative Studies in the Concept of Salvation presented to Edwin Oliver James, edited by S. G. F. Brandon, Manchester University Press, Manchester 1963, 68-69

⁵⁹ Shivkumar, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁰ Oxtoby, *a.g.m.*, s.23.

çağırırısın” anlamına gelmektedir. Geleneksel Afrika dininde bu ve benzeri kelimeler, doğrudan olmasa da bir şekilde kurtuluşu ifade etmek için kullanılan kelimeler ya da deyimler olarak görülebilir⁶¹.

Kurtuluşun Tanımı

Dinlerin kendi bağlılarına temin etmeyi birincil hedefi olarak gördüğü kurtuluş: “İnsanlığın dini vasıtalarla, gerçek refah ve mutluluktan mahrum olma; günahtan ya da kötülükten veya kusurlu bir durumdan, ölümden kurtulma; beşeri varlıkların asli durumlarına geri dönmesi; ebedi mutluluğa ulaşma, bazen de yalnızca hastalıktan, maddi kaza ve felaketten tanrısal bir müdahale ile kurtarılma” olarak tanımlanabilir⁶². Birçok durumda, kurtuluş yahut özgürleştirmenin yalnızca tanrısal bir varlık ya da kahraman bir kurtarıcı tarafından gerçekleştirildiği kabul edilir. Teistik dinlerde kurtuluş, Tanrı’nın müdahalesiyle insanların Tanrı’yla bozulan ilişkilerinin düzeltilmesi, günahkârların günahın suçundan kurtarılmasıyla ebedi mutluluğun elde edilmesi şeklinde meydana gelir⁶³; Budizm’de ise kurtuluş doğum ve yeniden doğum zincirinden kurtularak *nirvanaya* ulaşmak anlamına gelir. Yukarıda zikredilen türden durumlardan kurtarma düşüncesinin bulunması, mantıksal olarak insanlığın kısmen ya da bütün olarak böyle bir durumda bulunduğunu ima eder⁶⁴.

Kurtuluş Dini

Muhtemelen ilk kez, Von Hartmann tarafından kullanılan kurtuluş dini⁶⁵ kavramı, kurtuluşun merkezinde yer aldığı dinleri ve yapısının büyük ölçüde kurtuluş ya da kurtarıcı düşüncesi üzerinde inşa edilmiş olan dinleri ifade eden bir kavramdır⁶⁶. Bunlar, insanları manevi olarak tehlikeli bir durumdan ya da mahkûmu bulunduğu bir halden kurtulması gereken bir varlık olduğunu düşünen ve bu durumdan kurtuluş yollarını göstererek söz konusu durumda bulunan insana kurtuluş vaat eden bir öğretiyi dile getirirler. En önemli kurtuluş dinleri arasında; Mısır’ın Osiris kültü, Zerdüş’tün Mazdeizm’i, Anadolu, Suriye ve Yunanistan’ın sır dinleri, (Upanişadların felsefi yansımaları bağlamında) Hinduizm, Cayinizm, Budizm, Mitraizm, Maniheizm ve Hıristiyanlık zikredilebilir. Bu kurtuluş dinlerinin şekilleri farklı da olsa; Masson-Oursel onların bir takım ortak özelliklere sahip olduklarını söyler. Ortak olduğu kabul edilen bu özellikler -yukarıda sayılan dinlerin hepsinde var olup olmadığı tartışmaya açık olsa da- zikredilmeye değer görünmektedir:

- a.Ölümden sonra uygun bir yazgı elde etmeye çalışan tekniklere sahiptirler.
- b.Dünyevi menfaatler elde etmek, aşkın hedeflere ulaşmak için büyü kullanan dinlere ve ayinsel dinlere zıttırlar.
- c.Kurtuluş dinlerinin hepsi, bir kişi tarafından kurulmuşlardır.
- d.Tabii hayat ve gündelik hayata dair tecrübeleri hususunda kötümserdirler; ancak diğer yandan manevi çabalarla ilgili olarak ateşin bir iyimserlik de ortaya koyarlar.

⁶¹ Jonh Mbiti, “Some Reflection on African Experience of Salvation”, *Living Faiths and Ultimate Goals, Salvation and World Religions*, edited by, S. J. Samartha, The World Council of Churches, 1974, s.112, Afrika dinlerindeki tanrı isimleri ve bunların anlamları, dolayısıyla da Afrikalıların tanrı anlayışlarını gösteren küçük bir çizelge için bkz. Aloysius M. Lugira, *African Traditional Religion*, Chesea House Books, New York 2009, s. 42-45.

⁶² Samuel F. G. Brandon, “Salvation”, *Britannica Online Encyclopedia*. [file:///D:/salvation%20\(religion\)%20-%20Britannica%20Online%20Encyclopedia.htm](file:///D:/salvation%20(religion)%20-%20Britannica%20Online%20Encyclopedia.htm), 21.07.2013

⁶³ Bu konuyla ilgili olarak ileride gelecek olan kurtuluştaki bireyin yeri adlı başlık altında verilen bilgilere ve ayrıca bkz. Şinasi Gündüz, “Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 9, Samsun 1997, s. 121.

⁶⁴ Brandon, “Salvation”, a.g.y.

⁶⁵ Saussaye, kendi din tasnifini yapmaya girişmeden, kendisinden önce yapılmış olan üç din tasnifini şematik olarak zikreder. Bunların içinde Hartmann Karl Robert Eduard von Hartmann (1842-1906)’da (diğer iki tasnif sahibi Hegel ve Tiel’dir) yer alır. Onun din tasnifinde doğacılık ve doğaüstüçülük şeklinde bir ayırım yapar. Bizi ilgilendiren ikinci kısım olan doğaüstüçülüğü de kendi içinde üçe ayırır, bunlardan birincisi, soyut monizm ya da idealistik kurtuluş dinidir. Bu başlık altına Brahmanları ve Budistleri yerleştirir. Üçüncüsüne ise, Realistik Kurtuluş Dini olarak adlandırır ve bunun da Hıristiyanlık olduğunu söyler.Chantepie de la Soussaye, *Manuel of Science of Religion*, çev. Beatrice S. Colyer Fergusson, London 1891, s. 58.

⁶⁶ James Barr, “An aspect of salvation in the Old Testament”, *Man and his salvation*, Studies in memory of S. G. F. Brandon, ed. by Eric J. Sharpe and John R. Hinnels, Manchester University Press, Manchester, 1973, s. 39. Paul Masson-Oursel, “kurtuluş dini”ni, beşeri şahsiyeti oluşturan temel bir unsur; ölümsüz olsa da ölümlle tehdit edilen bir prensibi kurtarmaya çalışan din diye tarif eder. “The Indian Theories of Redemption in the Frame of the Religions of Salvation”, *The Mysteries, Paper from The Eranos Yearbook 2*, edited by Joseph Campell, Bollingen Series XXX, Pantheon Books, New York 1955, s. 3-4.

e.Kurtuluşu, aklın ötesine geçen aşkın bir sezgi üzerine bina etmişlerdir: Gizemler, akıl üstü dogmalar, vahiyler vs. Bu yüzden de, bilgi teorileri için olduğu kadar metafizik sistemler içinde ortamı hazır hale getirmişlerdir⁶⁷.

Kurtuluş Öğretisi (Kavram ve Tanım)

Kurtuluş öğretisi olarak tercüme edilen *Soteriology* kelimesi, kurtuluş için kullanılan kavramlar kısmında da kısmen değinildiği gibi Yunanca *sōzēin*=kurtarmak fiilinden türeyen *sōtērion*=kurtuluş kullanımından alınmıştır. Aynı kökten gelen, *sōtēr*=kurtarıcı anlamını ifade eder. *Soteriology* etimoloji itibarıyla, beşeriyetin kurtuluşundaki tanrısal faaliyetin bütününe kapsar. Kelime, modern teolojik dildeki diğer kelimeler gibi, hukuki tonlar taşımaz. İki parçadan oluşan yapısı (*soterio-logy*) göz önüne bulundurulduğunda da ise, kavram olarak *soteriology*, “kurtuluş doktrini” ya da “kurtuluş yolu’na ilişkin görüş, öğreti ve bunlarla ilgili problemleri ele alarak inceleyen bilim dalının adı olarak kullanılır”⁶⁸. Bu kurtuluş teorisi (soteriyoloji), inananların evreni, onun menşeyini ve yok oluşunu anlama yolları kadar müminlerin insan oluşunu, onun tabiatı ve mukadderatını anlama yollarını da belirlemiştir. Öğretilerini tanrının yokluğu esası üzerine bina eden ateistik sistemlerin bile felsefi bir kurtuluş öğretilerinin bulunuyor olması⁶⁹, kurtuluş düşüncesinin insanın tabii bir eğilimi olduğunu göstergesi olması açısından önemlidir.

Kurtuluş Arzusu ve Ona Yol Açan Şeyler

Yukarıda yer yer zikredildiği gibi, kurtuluş anlayışının varlığı, beşeri varlıkların şanssız, kötü bir durumda olduklarını bir ön gerçek olarak varsayar. İnsanlar tarafından böyle bir durumdan kurtulma ihtiyacının hissedilmesi, söz konusu durumun normal olarak yaygın olduğunu gösterir. İnsanların kurtuluş istekleri, kaza ve talihsizlikten, her şeyi kuşatan endişeye (*weltangst*) varıncaya kadar birçok kaynak ve nedenleri bulunan genel bir acı çekme tecrübesinden kurtulma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Schelling bu endişeyi, bütün yaratıklara yayılmış olan *melancholie/melenkoli* (hüzün ve kasvet) olarak belirler ve onun kozmik terimlerle düşüş, yabancılaşma ve (ahlaki) çöküntü (*corruption/Verführung*); psikolojik terimlerle ise, yanılgı, cehalet, günah ve suç gibi muhtelif açılardan yorumlar⁷⁰.

Kurtulma ihtiyacının yaygınlığı hususunda dinler arasında ortak bir kanaat olmasına rağmen, buna yol açan etkenlerin mahiyeti hususunda farklı açıklama yolları vardır.

Meksika dinlerinde, kendisinden kurtulmak istenen şey, bilinen dinlerin hepsinden çok farklı bir özellik arz eder. Kadim Aztekler’de dünyaya gelecek olan kimsenin dünyadaki hayatının iyi oluşu kadar kötü oluşuna da, doğum zamanındaki bir takım işaretlerin anlamlarından hareketle karar verilir. Bireyin dünyadaki hayatının mahiyeti bu şekilde belirlenebilse de, ölümden sonra nasıl bir hayat yaşayacağı, hiçbir zaman kişinin kendisinin yaptıklarına bağlı değildir. Bu, tamamen kişinin ölme tarzının bir sonucu olarak otomatik bir şekilde belirlenir⁷¹. Bu açıdan bakıldığında Meksika’da insanlarda kurtuluş arzusuna yol açan şey, onun kendisini aşan, tamamen iradesi dışında ortaya çıkan dünyevi hayat ve öteki dünya ilgili belirsizliklerdir⁷².

Afrika dinlerinde, kurtuluşu gerektiren şeyler, bireyin ve toplumun varlığını, genel refahını ve güvenliğini tehdit eden yakın tehlikelerdir (kıtlık, savaş, sel baskını ve diğer tabii felaketler)⁷³.

⁶⁷ Masson-Oursel, “The Indian Theories...”, *a.g.e.*, s. 4-5.

⁶⁸ David Michael Stanley, *Christ’s Resurrection in Pauline Soteriology*, E. Pantificio Instituto Biblico, Roma 1961, s. 1; Smart, *a.g.e.*, IX, 418.; Coşkun, *a.g.m.*, s. 24-25.

⁶⁹ Wach, *a.g.m.*, s. 254-255; Coşkun, *a.g.t.*, s. 72-73. Ateist felsefi öğretilerin de bir kurtuluş öğretisinin en bariz örneklerinden biri olarak, Marks’ın gelecekte gerçekleşmesini öngördüğü “komünist toplum” zikredilebilir. Kendisini ateist bir temele oturtmaya çalışmasın rağmen, Marks’ın insanlara vaat ettiği toplum yapısını, dinsel bir modele, Mesih’in dönüşünde gerçekleştireceği Tanrısal Krallık modeline göre şekillendirdiği de söylenebilir. Bu tür bir bakış açısı için bkz. Erol Güngör, *Günümüzde İslam’ın Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

⁷⁰ Wach, *a.g.m.*, s. 256; Coşkun, *a.g.t.*, s. 74; S. G. F. Brandon, “The Rituel Technique of Salvation in the Ancient Near East”, *The Savior God, Comperative Studies in The Concept of Salvation Presented to Edwin Oliver James*, ed. S.G. F. Brandon, Manchester University Press, Manchester 1963, s. 17.

⁷¹ Guenter Lanczkowski, “Different Types of Redemption in Ancient Mexican Religion”, *Types of Redemption*, s. 121.

⁷² Lanczkowski, *a.g.m.*, *a.g.y.*, s. 123.

⁷³ Mbiti, *a.g.m.*, *a.g.e.*, s.112,

Bütün Hint dini metinlerinde, insanın başlangıcı bilinmeyen bir andan beri sonsuz bir doğum-ölüm döngüsüne (*samsara*) maruz kaldığı kabul edilir. Bu sonsuz döngüye yol açan şey ise, karma düşüncesidir. Karma, insanların iradi ve bir karşılık bekleyerek yaptıkları her eylemin, onların hayatlarında ister yaşarken isterse de öldükten sonra karşılığının görülmek zorunda olduğuna dair inançtır. Karmanın yol açtığı sonuçlar etkisini gösterirken insanlar tekrar eylemde bulunmak zorunda oldukları için, biriken karmanın, dolayısıyla da insanın doğum-ölüm döngüsü/samsaranın sona ermesi neredeyse imkânsız bir hal alır. Bu yüzden de Hint dini düşüncesinde insanın kendisinde kurtuluş arzusuna yol açan, bu sonsuz döngü durumudur. Kurtulmak istedikleri karmaya yol açan şeyin metafizik cehalet (*avidya*) olduğunu düşünürler. Samsara sürecinin devam etmesine yol açan metafizik cehalet ise, Brahman'dan başka gerçek varlığın olmamasına rağmen insanın özünü oluşturan atman ile evrenin özünü oluşturan Brahman arasında bir ayrılığın var olduğuna dair ya da evrenin gerçek doğası hakkındaki cehalettir⁷⁴.

Budistlerde kurtulma arzusuna yol açan şey, *avidyadan* kaynaklanan ve Buda'nın dört gerçeğinden birincisi olan *dukha/acı, ıstırap*⁷⁵. Bu acıyı, ıstırapı ve her türden endişeyi içeren bir durumdur. Doğum, yaşlanma, hastalık, ölüm bir *dukha*dır. Sevmediğimizle bir arada bulunma, sevdiğimizden ayrı kalma *dukha*dır⁷⁶. Acı insan hayatının her anını içerdiğinden, insanın kurtulma isteği onun bütün varlığını ilgilendiren, varoluşsal bir istektir ve bu yüzden de bireyin hayatındaki yegâne hedefini oluşturur.

Budizm'in aksine Hıristiyanlık ise, insanın içinde bulunduğu ve kurtulmayı istediği durumun asli günahtan kaynaklandığını ileri sürer. İnsanlığın, Âdem ve Havva'nın cennette işledikleri ilk günahın⁷⁷ irsi olarak (Karl Rahner'e göre toplumsal olarak⁷⁸) tüm insanlığa geçtiği ya da her doğan insanın bu günaha katılmış olduğu kabul edilir⁷⁹. Yani, Âdem ve Havva'nın yaşadığı yasak meyve olayının sonucu olarak günah ortaya çıktığı gibi keza ölüm de bu günahın bir sonucu olarak, ölümsüz bir doğaya sahip olan insan dünyasına girmiştir. Ancak kurtulma arzusuna yol açan şey asli günah olmakla birlikte, böyle bir arzunun olabilmesi ancak mezkûr günahkârlık durumunun kabulüyle mümkün hale gelir. İnsanlar günahkâr olsalar da, kendilerinin günahkâr oldukları düşüncesini kabul etmedikleri müddetçe günahtan kurtulma arzusu ortaya çıkmaz⁸⁰.

Yahudilikte ise, insanların yapısında bulunan kötülüğe yönelik içsel eğilimden (*yetzer ha-ra*) dolayı acı çektikleri; kötü güçlerin Tanrı'nın seçilmiş halkına uzun bir süredir eziyet ettikleri ve bu yüzden de hayatın güvenilmez oluşu ve sürekli bir varoluş kaygısı bu durumlardan kurtuluş düşüncesine yol açmıştır⁸¹. Jacob Neusner göre, Sina Dağı'nda İsrail ile Tanrı arasında bir ahidin yapıldığını ve bunun İsrail'in Tevrat'ı dinleyeceği ve onun gereklerine yerine getireceği, Tanrı'nın ise onların tanrısı olacağını içermektedir. Ancak, İsraililerin tek tek ve grup olarak, Tanrı'nın kendilerinden bu ahitte istediklerini, zorunlu olarak yerine getirmeyi gerçekleştiremeyecek görünmektedirler ve işte yerine getirmeleri istenilen söz konusu şeyleri yerine getirmedeki başarısızlıktır ki, insanların kurtarılmaya ihtiyacı duymalarına yol açmıştır⁸².

⁷⁴ Hinduizm'de kurtuluşa yol açan durum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.*, s. 55-73.

⁷⁵ Dukha için bkz. Christmas Humphreys, "Dukha", *A Popular Dictionary of Buddhism*, Curzon Press, London 1984, s. 70. Buda'nın dört gerçeğinden diğerleri ise; Acının bir sebebinin bulunduğu; acıyı ortadan kaldırmanın mümkün olduğu ve bunu gerçekleştirmek için sekiz seçkin yol (doğru konuşma, doğru eylem, doğru anlama vs.) bir yolun takip edilmesi gerektiği. Bu dört gerçek ve onlardan kastedilen şeyler için bkz. Fuat Aydın, "Budizm-Sihizm", *Anadolu Üniversitesi İlahiyat Önlisans Yaşayan Dünya Dinleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Bsk. Eskişehir 2010, s. 61-62.

⁷⁶ Hick, *a.g.e.*, s. 32.

⁷⁷ Asli/ilk günah için bkz. Fuat Aydın, *Pavlus Hıristiyanlığına Girişi*, Ankara 2006; Cengiz Batuk, *Mitoloji Ve Tarihsellik, Hıristiyanlığın Aslı Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü*, İz Yayınları, İstanbul 2006.

⁷⁸ Coward, *a.g.e.*, s. 33.

⁷⁹ Weber, *a.g.e.*, s. 235; Hick *a.g.e.*, s. 32. Mevcut Hıristiyanlığın temel esaslarından biri olan bu Pavlus'tan kaynaklanmaktadır. Pavlus ve onun günah anlayışı ve bu günahın insan üzerindeki etkisiyle, günahtan kurtuluş hakkındaki düşünceleri için bkz. Aydın, *a.g.e.*.

⁸⁰ Coward, *a.g.e.*, s. 33.

⁸¹ Hick, *a.g.e.*, s. 32.

⁸² Harold Coward, *Sin and Salvation in the World Religions*, s. 5.

Kurtulmak İstenen Duruma Yol Açan Şey

İnsanın kendisini kurtarmak istediği kötü/korkunç/çaresiz bir durumda bulunması, zorunlu olarak onun bu durumda bulunmasının sebebinin açıklamayı da gerektirir. Bu açıklamalar iki grup altında toplanabilir. Birinci grupta, insanın bulunduğu bu duruma, ilksel bir talihsizliğin sebep olduğunu kabul edenleri; ikinci grupta ise, kurtulunmak/kurtarılmak istenen duruma düşmekten bizatihi insanın kendisinin sorumlu olduğunu kabul edenlere yer verilebilir. Ancak bu gruplara ayırmada, tedahüller de söz konusudur. Mesela, ikinci grup altında toplanan bazı açıklamalar, insanı kötü niyetli bir tanrının ya da şeytani bir gücün aldattığı bir kurban olarak görürler.

Ölüm, bütün insanlık tarafından korkulan bir durum olmasına rağmen nadiren doğal bir zorunluluk olarak kabul edildiği için, farklı insan topluluklarına ait olan çeşitli mitolojiler, insanların başlangıçta sahip oldukları ölümsüzlüğü tesadüfi bir biçimde kaybetmiş olarak takdim ederler. Bir Sümer miti, hastalığı ve yaşlanmayı, insanları yaratan tanrıların oyununun bir sonucu olarak açıklar. İbrani geleneği, ölümün ve dünyada yaşanan sıkıntıların sebebinin Âdem ve Havva'nın, yenilmemesi/yaklaşılması gereken hayat ağacının meyvesinden yeme olduğunu söyler. Hıristiyanlıkta, Âdem ve Havva ile ilişkilendirilen ölüme yol açan günah, cennette Tanrının emrine itaatsizliğin bir sonucu olduğu ve soy/nesep bakımından sonra gelen insanların⁸³ Âdem ve Havva'nın devamı oldukları için günahkâr ve bu yüzden de ölümlü oldukları kabul edilir.

Hint dinlerinde, insanın bulunduğu durum *karman*'ın bir etkisi ve karma da insanların kısmen kendi iradeleriyle yaptıkları eylemin sonucu olduğu için sorumlu bizatihi insanın kendisi olarak kabul edilir. Karmaya ilk neyin yol açtığı hususunda mesela Advaita Vedanta düşüncesi, bunun bir gerçekliği bulunmayan dünyayı gerçek olarak kabul etme şeklindeki bir ilk cehaletin olduğunu söyler. Budistler de, bu dünyadaki sonsuz gene-doğum zincirini başlatan ve devam ettiren, ilksel bir cehalet olduğu hususunda Advaita Vedantistlerle aynı kanaattedir. Yalnızca, cehaletin neyin hakkında olduğu hususunda birbirlerinden ayrılırlar⁸⁴.

Kurtuluşun Hedefi

Kurtuluşu gerektiren durumların neler olduğu hususunda çeşitli dinler ve aynı din içerisinde farklı anlayışlar olduğu gibi kurtuluşun hedefine yönelik olarak da farklı yaklaşımlar vardır⁸⁵. Kurtuluşun hedefi, neden kurtulmak istendiğine bağlı olarak değişir. Günahtan kaynaklanan herhangi bir yoksunluğun veya toplumun ya da beşerin içinde bulunduğu durumdan kaynaklanan bir ıstırapın bulunmadığı dinlerde, mesela Mısır dininde, kurtuluşun hedefi öte dünyada mutlu bir hayat ve Osiris'le aynı tabiata, yani ölümsüz olan bir tabiata sahip olmaktır⁸⁶.

Konfüçyüs sonrası Çin'de kurtuluşun ikili bir hedefi vardır: Bunlardan biri dünyevidir ve hedef, düzenli bir toplumun, iyi bir hayatın olduğu; sıkıntı ve kötülüğün bulunmadığı bir dünyadır. İkincisi ise, ölüm

---

⁸³ Bu, Âdem ve Havva sonrası insanların günahkârlıklarına yönelik açıklamalardan yalnızca biridir

⁸⁴ Brondon, "Salvation", a.g.y. Budist cehâletin ne olduğuna dair bkz. Yukarıdaki açıklamalar.

⁸⁵ Weber, bir kurtarıcının ya da bir peygamberin ortaya çıktığı yerler hakkında şunları söyler: "Kural olarak, ezilenler ya da en azından sıkıntı tehdidi altındakiler, bir kurtarıcıya ve peygambere muhtaçtırlar; şanslıların, zenginlerin, yönetici tabakaların böyle bir şeye ihtiyaçları yoktu. Bu yüzden ki, peygamberlerce ilan edilen kurtarıcı dinlerin çoğu, yaşam koşulları ağır olan toplumsal tabakalar arasında yer almıştır. Bu tabakalar içerisinde, bu tür dinlere bağlılık, ya büyüünün yerini almış ya da ona akılcı bir ilave olmuştur", Weber, *a.g.e.*, s. 234. Weber'in bu yaklaşımını en azından İslam ve onu tebliğ eden Peygamber olan Hz. Muhammed (a.s.)'in durumu göz önüne alındığında, böyle bir genellemenin uygun olmadığı ortaya çıkmaktadır. Mekke'de her yerde olduğu gibi, fakirler vardı. Ancak, Peygamber hiçbir zaman insanları yalnızca bu dünyadaki maddi sıkıntıdan kurtarma vaadiyle gelmemiştir. Onun asıl amacı, dünyevi, maddi sıkıntıdan değil, insanları manevi buhrandan kurtarmak idi. Kurtuluş bu dünyaya has bir ümit değildi. Davetine başlangıçta,, fakir insanlar değil, nispeten maddi durumu iyi insanlar (Hz. Ebu Bekr, Hz. Osman gibi) icabet etti. Ancak, her peygamberin durumunda olduğu gibi, bu tür bir kabul dünyevi mal mülkten feragati gerektireceğinden, tabi olarak onların etrafında toplumsal olarak daha alt tabakadan insanlar toplanmıştır. Weber'in yaklaşımı yerine, bu son cümleyi söylemek daha uygun gibi görünmektedir. Zaten Weber aynı kitabın daha sonra ki sayfalarında da, "... genelde, bir dini vaadin mahiyeti, hiçbir şekilde her hangi bir sınıfın iç ya da dış çıkarının sözcüsü olmamıştır", Weber, *a.g.e.*, s. 236, diyerek, kurtuluş vaatlerinin diyalektik bir yapıya sahip olmadığını kabul etmiş olmaktadır.

⁸⁶ Bleeker, a.g.m., *a.g.e.*, s. 67, 74. Mısır dininde, bilinen anlamıyla günah ve ıstırap duygusunun yokluğuna dair bkz. Bleeker'in adı geçen makalesi.

sonrasına yöneliktir ve hedefi ise, ölümsüzlüğe ulaşmaya çalışmaktır. Bu son arzu, özellikle Taoizm'in belirgin niteliklerinden biri haline gelmiş ve Taoistler, çok çeşitli yollarla olmak üzere ölümsüzlüğü bazen de yaşarken elde etmeye çalışmışlardır⁸⁷.

Meksika dininde, kurtuluşun hedefi, ilgili yerde zikredildiği üzere insanın hiçbir katkısı olmaksızın belirlenmiş olan kötü talihinden kurtulmak ve dünyevi bir mutluluk/refahı başarmaktır. Bu arzunun kökeninde, sürekli olarak tehlikeye maruz kalmaya yönelik güçlü bir his olduğu söylenebilir⁸⁸.

Zerdüştlükte kurtuluşun hedefi, iyi-kötü, karanlık-aydınlık gibi zıt güçlerin temsilcisi olan Ahuramazda ve Ehrimen arasındaki savaşta, kötülüğün temsilcisi Ehrimen tarafından bozulan ya da zarar verilmiş olan her şeyin, onun zamanın sonundaki nihai bozgunundan sonra eski hallerine getirilmesidir. Bir başka ifadeyle, Zerdüşti kurtuluş anlayışının hedefi, bütün her şeyin asli olarak mükemmelen var olduğu altın çağa bir geri dönüşür⁸⁹.

Kurtuluşun belli bir günahtan, sıkıntılı durumdan kurtulma şeklinde anlaşıldığı dinlerde ise hedef; kurtuluşu gerçekleştiren kurtarıcının, insanlara yardım ederek onları, mevcut yoksunluktan ve talihsizlikten kurtarmasıdır. Bu kurtuluş, insanların içinde buldukları sıkıntılı durumdan kurtularak ferahlamalarını sağlama ya da onlara ölümsüzlük getirme şeklinde de olabilir⁹⁰. Hint dinlerinde kurtuluşun amacı, kurtulma ihtiyacını doğuran durum ve dünyevi ıstırapın sebebi olan *ruh göçü* ve *karmadan* kurtuluş olarak algılanır. Ancak bu kurtuluş özellikle de Hinduizm'in monist okullarında, Mutlak Varlıkta fena olmak veya başka bir ifadeyle, aslında evrende Mutlak Varlık'tan başka bir varlığın olmadığına farkına varmakla gerçekleşir. Dolayısıyla, Hint dinlerinde kurtuluş hedefi, Atman-Brahman özdeşliğinin farkına varmaktır⁹¹. Bhakti dini için hedef, Rab (*nistha*) ile birleşmedir. Şivacılar için bu, ruhun maddeden (*pasa*) kurtulması ve Siva'ya 'varma'sı anlamına gelmektedir. Vişnucular için ise, Bhagavan'a, 'varma' anlamına gelir. Madhva'nın takipçileri için en yüksek hedef, Tanrı'yla birleşmektir (*aparoksajmana*). Böyle bir birleşme (*fena*), özellikle İslam tasavvuf hareketlerinde çok istenen bir hedefdir.

Cayinistler için kurtuluşun hedefi, *acivanın* (madde) *civaya* nüfuz edip; doğasında bulunan bütün özellikleri örterek onu bu dünyaya mahkûm etmesinden, yani karmadan kurtulmak, her şeyin bilgisine doğrudan sahip olma asli özelliğine yeniden kavuşarak bu dünyaya mahkûm olmaktan azade olmaktır⁹².

Yahudiler için kurtuluşun hedefi, biri dünyevi öteki uhrevi olmak üzere iki tanedir. Dünyevi olan kurtuluş, Rabbani literatürde yer alan Davud soyundan olup gelmesi beklenen Mesih'in, tarihin sonunda İsrail'in düşmanlarını yenerek onları esaretten kurtarıp, vaat edilen topraklara geri döndürmesi, Süleyman mabedini yeniden inşa etmesi ve Filistin'de Tevrat öğretisine göre yöneteceği bir devlet kurmasıyla gerçekleşecektir.

İkincisi, dünyanın sonunda insanların yaptıklarına uygun olarak cenneti kazanmaları, yani cehennemden kurtulmuş olmalarıdır.

Hıristiyanlar için kurtuluşun hedefi, farklı zamanlardaki mutluluğun farklı durumları olarak düşünülmeyle birlikte, en yüksek iyi, *visia-beatificadır*; yani, insanın Tanrı'yı nasılsa o şekilde görecektir⁹³. Origen'e göre kurtuluş, ruhların ilk günahın koparmış olduğu asli kutsanmış olma durumlarını yeniden kazanmasıdır. Ortodokslara göre kurtuluş, insanın yaratılış anında kendisi için hazırlanmış olduğu ilahi statüye yükseltilmektir⁹⁴. Nihai kurtuluş, insanın görünümünde ve

⁸⁷ Smith, "Savior Gods in Chinese Religion", *The Savior God*, s. 177, 179-181.

⁸⁸ Guenter, "Redemption in Ancient Mexican Religion", *Types of Redemption*, s.123.

⁸⁹ Brandon, "Salvation", a.g.y.

⁹⁰ Wach, a.g.m., s. 250, 254

⁹¹ Wach, a.g.m., s. 255. Hinduizm'de kurtuluş hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Fuat Aydın, *Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Anlayışı*, (*Hinduizm'de Kurtuluş*), Eski Yeni Yayınları, Ankara 2013, s. 157-160.

⁹² Mysore Hriyanna, *Hint Felsefesi Tarihi*, çev. Fuat Aydın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 144.

⁹³ Wach, a.g.e., s. 96.

⁹⁴ Coward, a.g.e., s. 54.

benzerliğinde yaratılmış olduğu Tanrıyla olan benzerliğinin, en sonunda tamamlanmış olmasıdır; Doğu Kiliselerinin ifadesiyle, tanrılaşmadır⁹⁵.

Kurtuluştaki Bireyin Yeri

Tanrı'nın hususi bir ibadet nesnesi olduğu durumlarda, kurtuluşun Tanrı tarafından gerçekleştirilmesi gerekir. Gerçekte de, kurtuluş öğretisiyle alakalı düşünceler genel olarak tanrıya dair düşüncelerle yakından ilişkilidir⁹⁶. Bu tür bir yaklaşımdan inayet doktrinleri ve benzerleri ortaya çıkar. Böyle olmakla birlikte, insan, bir şekilde kendisinin ve dünyanın kurtulmasında oynayacağı bir rolünün olduğunu düşünür. Bu yüzden de, bütün kurtuluş anlayışlarında insanların kurtuluşa katılacakları bir yer, her zaman bulunur⁹⁷: İslam, Hinduizm ve Budizm'deki ilahi-beşeri ortak güce ilişkin (*synergistic*) ihtilafa dair tartışmalarda olduğu gibi. Kurtuluşa bireyin katılması, genel olarak belirli bir takım ibadetleri ya da uygulamaları yerine getirme veya belirli topluluklara üye olmak gibi bir takım nesnel gereksinimlerle bağlantılıdır⁹⁸. Kurtuluştaki bireyin katkısı göz önüne alındığında, Tanrı'nın bir ibadet nesnesi olmadığı durumlarda kişi, ebedi özgürlüğü kazanmak için çok sert tekniklerin de yer aldığı bir süreç içinde kendisi hazırlanmak zorundadır. Bu aynı zamanda, kurtuluş anlayışında; kendi kendine yardım (*ciriki*) ve bir başkasının yardımı (*tarikî*) ile gerçekleşme şeklindeki bir kurtuluşu kabul eden dinler gibi bir ayrımı haklı kılsa da⁹⁹; böyle bir ayrımı mutlak bir kategori olarak kabul etmek biraz sıkıntı doğurabilir. Bu yüzden de aşağıda göreceğimiz üzere, bunların her ikisinin de her bir din de değişen oranlarda olmak üzere bulunduğunu söylemek daha makul gibi görünmektedir.

Tanrı anlayışlarına uygun olarak, bu ikili yaklaşımın her ikisi de Hinduizm'de bulunur. Özellikle Şankara'nın Vedantası gibi, şahsiyeti olan bir tanrının varlığını kabul etmeyenler için, insan darda kaldığında dışarıda kendisinden yardım istenecek biri olmadığı için, birey kurtuluş ulaşma hususunda yalnızca kendisine güvenmek zorundadır. Çünkü kişinin köleliğinin de kurtuluşunun da yegâne sebebi kendisidir. Bunun böyle oluşu, kurtulmuş kimseyi ifade etmek için kullanılan *mukti* kelimesinin, "kendi çabasıyla kurtulan" anlamına gelmesinde de kendisinin gösterir. Çünkü kurtuluşa götürecektir olan, insanın evren hakkındaki cehaletini ortadan kaldıracak *atman-brahman* özdeşliği bilgisidir (*cnana*). Kurtuluşa götürecektir olan bu bilgi (*brama-vidya/brahma bilgisi*) aynı zamanda bireysel olarak yaşanmayı da gerektirdiğinden başka birisinin, onun adına bunu yapması mümkün değildir¹⁰⁰. Şankara gibi, şahsiyeti olmayan bir tanrıyı kabul edenler arasında bulunsun da, asıl olarak kurtuluştaki tanrının inayetini/yardımlarını kabul eden Hintlilerin temel özelliği, insan tarafından kendisine dua edilen ve kendisinden yardım istenilen, sıfatlara sahip olan bir tanrıya inanmalarıdır. Dışarıdan/Tanrının inayetini/yardımlarını kurtuluş için gerekli görmeyen bir takım sebepleri vardır; bunlardan biri ontolojiktir; yani insanın birçok noksanlıklara malul bir varlık olduğu bu yüzden de tek başına kurtuluşu gerçekleştirmenin üstesinden gelemeyeceğidir. İkincisi ise, insan ve tanrı arasındaki ontolojik farklılığın indirgenemez olduğu bunun bir yabancılaşmaya yol açtığı ve tanrısal inayet olmaksızın bu yabancılaşmanın üstesinden gelinmenin mümkün olmadığıdır. Her ne kadar, kurtuluştaki tanrının yardımlarını kabul etmiş olsa da, bunlar da bu inayet durumunun birey tarafına yapılacak herhangi bir şey bırakıp bırakmadığı hususunda bu ikinci grup kendi ikiye ayrılır. Birinciler, tanrının inayetini gerekli görmüş olsalar da, bireyin de yapması gereken bir şeylerin olduğunu inkâr etmezler. Zaten bireyin yaptıkları yetmediği için, tanrının inayetine ihtiyaç duyulmuştur. Bu grup *Vangalai* (maymun okulu) olarak adlandırılır. Anne maymun yavrusunu bir yerden bir yere taşıırken, yavru annesine tutunmak; yani çaba göstermek zorundadır. Tanrının inayetinin kurtuluş için yeterli olduğu, bunun dışında herhangi bir çabanın gerekmediğini kabule edenlere ise *Tengalai* (kedi okulu) adı verilir. Çünkü kedi, yavrusunu bir

⁹⁵ Gerald O'Collins, *Jesus, Our Redeemer, A Christian Approach to Salvation*, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 197-98.

⁹⁶ Wach, a.g.m., s. 255; Coşkun, s. 72.

⁹⁷ Yahudi kurtuluş anlayışında birey ve Tanrı'nın katkısı hususunda ibre Tanrı'dan yana kayar. Tanrı, kurtuluş için beşeri vasıtalar kullansa da, bu konuda Tanrı'nın onlara muhtaç olduğu anlamına gelmez. Hatta bazen vasıta olarak "kurtarıcı" kullanmayı bırakarak kurtuluştaki kendi hâkimiyetini vurgulama gereği bile hisseder. Bu tarz uygulama, kurtarıcıların kendilerinde bir güç varsaymaya başlayarak Tanrı'ya isyan etmeleri ya da büyükmeye başlamalarının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bazen da, beşeri araçlar olmakla birlikte, kurtuluşun kendi müstakil faaliyeti olduğunu açık bir şekilde ifade eder., s. 21.

⁹⁸ Wach, a.g.m., s. 255; Coşkun, a.g.t., M. B. Green, *The Meaning of Salvation*, Hodder and Stoughton, London, 1965, s. 72-73.

⁹⁹ Smart, "Soteriology...", *ER.*, IX, 418.

¹⁰⁰ Vedagalai ve konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, a.g.e., s. 89-95.

yerden başka bir yere taşırken, onun herhangi bir çaba göstermesine gerek kalmaksızın boynundan yakalar ve istediği yere götürür¹⁰¹.

Kurtuluşa Tanrının inayetinin zirvesini oluşturan, tanrının doğrudan müdahalesi anlayışı ise, bizatihi tanrının farklı suretlerde olmak üzere yeryüzüne bu maksatla inmesi olan, *avatar* anlayışıdır¹⁰². Budizm'in bazı mezheplerinde, özellikle Theravada/Hinayana mezhebinde kurtuluş tamamen bireyin kendi gayretine bağlıdır. Samsara'dan kurtuluşunun gerçekleşmesi hususunda bireyin dışarıdan herhangi bir yardım alması söz konusu değildir. Budizm'de özellikle Hinayana ekolünde ideal aziz tipi, Buda'nın nakledilen son sözü olan "kendi kurtuluşunuzu gayretli bir şekilde arayınız"ı takip eden kişidir¹⁰³. Tathagatalar yalnızca yolu gösterirler. Herkes kendisinin koruyucusudur. Başka bir koruyucu var mıdır?" yaklaşımlarını tercih ettiği gibi bu yolun Buda'nın asıl yolu olduğunu da söylerler. Ancak, Mahayana ekolu ve bir anlamda da Zen Budizm, kurtuluşa başkalarının yardımını da kabul ederler. Mahayana ekolünde Bodhisattvalar ve Zen Budizm'de ise üstatlar, katkıları farklı da olsa, başkalarının kurtuluşa ulaşmasında önemli fonksiyonlar icra ederler¹⁰⁴.

Konfüçyüs öncesi dönemde, Tanrı *Ti'en*'in müdahalesiyle kurtuluşun gerçekleşeceğine dair bir inanca rastlamak mümkün iken Konfüçyüs sonrası kurtuluşun, evrene yayılmış bulunan kozmik yasaya uygun olmak şartıyla bireysel çaba ile elde edildiği düşünülmeye başlanmıştır. Mo-tzu'da, *Ti'en* halkı seviyor, onların mutluluğunu ve refahını istiyor olmasına rağmen, onun kurtarıcı inayetine dair herhangi bir şey zikredilmez. Kurtuluş, insanın kendisine model olarak *Ti'en*'i aldığı ve onun iradesini yerine getirmeye çalıştığı çabasının bir sonucu elde edilir. Yani insanın bu dünya da ya da öte dünyada ulaşacağı iyi durum, tanrısal herhangi bir kurtarıcı yardıma atfedilmeksizin insanın kendi çabası sonucu elde edilecektir¹⁰⁵.

Meksika dinlerinde bireyin, hayatını ve ölümden sonrasını belirleyen mekanik işleyişten kendisini kurtarmasının, kendi dışında gerçekleştirilmesinin mümkün olması gibi, kendi eylemleriyle de bu belirlenimden kurtulabilir. Bu yüzden, dışarıdan bakıldığında, bireyin hayatının akışının ve ölümden sonrasının belirlenmesinde hiçbir payı yok gibi görünse de, ahlaklı bir hayat yaşayarak bu dünyadaki kötü talihini; kendi hayatına iradi bir şekilde son vererek de, ölümden sonraki hayatını belirleme hakkına sahiptir¹⁰⁶.

Yahudi bilgeleri için, kurtuluşa Tanrı'nın konuyla ilgili bir inayetine gerek yoktur. Bütün yapılması gereken şey, bireyin ya da İsrail'in Tevrat'ın yol göstericiliğinde doğruyu seçme ve kurtuluş için gayret sarf etmektir. Ancak nihai kurtuluş Tanrının bir eylemi olacağına dair yaklaşımlar da vardır¹⁰⁷. Hasidistler de bunu bireyin kurtuluştaki çabasının bireysel kurtuluşla sınırlı olduğunu ve genel kurtuluşun ise, yalnızca Tanrı'nın gücüne bağlı olduğu şeklinde dile getirirler. Martin Buber'e göre ise, kurtuluş yalnızca bireyin çabasıyla olacak bir şey değildir. Onda Tanrının inayeti de önemli bir rol oynar. Tanrı'nın inayeti bizim tecrübelerimizde tezahür ettiğinde ancak kurtuluş başlar¹⁰⁸.

Hıristiyanlıkta, Âdem ve Havva'nın işlemiş olduğu günahın sonucu olarak insanın doğası bozulduğu için, insanın tek başına günahın yol açtığı bu durumdan kurtulamaz; dolayısıyla da kurtuluşu bizatihi kendisinin gerçekleştirmesi mümkün değildir¹⁰⁹. Bu imkânsızlıktan dolayıdır ki, Tanrının ezelden hazırladığı kurtuluş planı Hz. İsa ile devreye sokulmuştur.

Kur'an'da insanın cehennem ateşinden kurtulması/cennete gitmesi için, önce Allah'ın varlığına, birliğine ve bütün peygamberlere iman etmesi ve sonra bu dünyada kendisinden istenilenleri yerine

¹⁰¹ Tengalalı ve konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 95-105.

¹⁰² Avatara inancı için bkz. Cemil Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatara İnancı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

¹⁰³ Robert L. Cohn, "Sainthood" *ER*, XII, 8036 (internet sürümü). Mahayana, sıradan laik Budistlerin aydınlanmaya ulaşmaları hususunda azizlerin gücünü vurgular. Bkz. Cohn, *a.g.m.*, XII, 8036.

¹⁰⁴ Bunlar için bkz. Conze, *a.g.m.*, *a.g.e.*, s. 75-78; İlhan Güngören, *Buda ve Öğretisi*, İstanbul 1981, s.190-191.

¹⁰⁵ Smith, "Savior Gods in Chinese Religion", *The Savior God*, s.177.

¹⁰⁶ Guenther, "Redemption in Ancient Mexican Religion", *The Types of Redemption*, s. 123-124.

¹⁰⁷ Coward, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁰⁸ Coward, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁰⁹ Coward, *a.g.e.*, s. 33.

getirmesi ve yasaklanmış olan şeylerden kaçınması gerekir. Ancak, insanın yaptıklarının sonucu olarak cehennem azabından/ateşinden kurtularak cennete girecek olsa da, bu durum onun oraya girişini garantilemez. Dolayısıyla da, birey inanmak ve amel etmek ve bunların yanı sıra da, Allah'ın merhametini ve şefkatine güvenmek zorundadır. İnsanın yaptığıının onun cennete ve cehenneme girmesini zorunlu kılmadığı düşüncesine, Mutezile Allah'ın adil olduğu ve bu yüzden de cennetlik özelliğe sahip olanları cennete, cehennemlik özelliklere sahip olanları cehenneme sokması gerektiği/zorunda olduğu düşüncesi, bir dönem hâkim olmuş olsa da, genel Müslüman kitle tarafından kabul edilir bir görüş haline gelmemiştir.

İslam'da her ne kadar genel yapısı itibarıyla tanrı ile insan arasına herhangi bir aracının girişini kabul etmese ve herkesin kendi yaptığıının karşılığını göreceğine dair vurgular çok fazla olsa da¹¹⁰; kıyamet gününde bir aracılığın (şefaatin) olacağına dair ayetleri Kur'an'da bulmak mümkündür. Şefaahat edecek olanlar, bizatihi Allah'ın kendisi¹¹¹, melekler¹¹² ve sonra onun izin verdiği kimselerdir¹¹³; kendilerine şefaahat edilecek olanlar ise, O'nun dilediği ve kendilerinden hoşnut olduğu kimselerdir¹¹⁴. Hem Kur'an'da hem de hadislerde aracılığı reddeden¹¹⁵ ve kabul eden ifadelerin bulunmasına rağmen Hz. peygamberin “Benim şefaahatim, ümmetimden büyük günah işlemiş olanlar içindir”¹¹⁶ gibi sözleri, onun vefatından sonra bir şefaahat doktrininin, yani dışarıdan birilerinin yardımıyla öte dünyada kurtuluşun mümkün olduğu doktrininin Sünni İslam ve özellikle de tasavvuf ve On iki İmam Şiiiliğinde tesisiyle sonuçlanmıştır. Sünni İslam'da şefaahat/aracılık yalnızca Hz. Peygamberle sınırlı kalırken tasavvufta bu şeyhleri, Şii İslam'da ise on iki imamı kapsayacak bir genişliğe ulaşmıştır. Bu anlayışa günümüzde farklı gerekçelerle karşı çıkanlar olmuşsa da, klasik dönemdeki tek muhalifi, şefaahatin günahkârlar, cehennemlikler için değil, yalnızca ehl-i sevabın ve Allah dostları olanların öte dünyadaki derecelerinin yükseltilmesi için caiz olduğunu söyleyenlerdir¹¹⁷.

Kurtulacaklar/Kurtulamayacaklar

Dinlerin kendi mensupları dışındaki insanlara bakışları, kendi dinsel dünya görüşlerinde onlara verdikleri yerle alakalıdır. Bu yeri belirleyen temel unsur ise, söz konusu dinin üzerine oturduğu ya da insanlara sağladığını düşündüğü kurtuluşta başkalarına verdiği yerdir. Bu gün oldukça yoğun bir şekilde tartışılan bu yeri kategorik bir şekilde sunmaya çalışmak, Hıristiyan arka planına sahip batı merkezli kategorileri kullanmak anlamına gelmektedir. Bu kategorilerin günümüz dünyasında bir olgu olarak varlıklarını devam ettiren dinlerin *ötekine* karşı tavrını ne kadar doğru bir şekilde ifade ettiği

¹¹⁰ “Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu değilsiniz”, Bakara 2/134; “Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir”, Bakara 2/139; “Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi aleyhine kazanmış olur. Allah her şeyi hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir”, Bakara 2/286; “Allah bir kimseye ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü tutar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülükte kendi zararınadır”, Bakara 2/286; “Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi aleyhine kazanmış olur. Allah her şeyi hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir”, Nisâ 4/111; “Herkes günahı yalnızca kendi aleyhine kazanır. Hiçbir günahkar başka bir günahkârın yükünü çekmez...”, Enâ'm 6/64; “Allah herkese kazandığının karşılığını vermek için böyle yapar. Şüphesiz Allah hesabı çabuk görendir”, İbrâhîm 14/51; “Kim doğru yolu bulmuşsa kendisi için bulmuştur...”, İsrâ 17/15.

¹¹¹ “Şefaahat tümüyle Allah'a aittir”, Zümer 39/44.

¹¹² “Göklerde nice melekler vardır ki, onların şefaahatleri ancak Allah'ın izniyle, dilediği ve hoşnut olduğu kimselere yarar sağlar” Necm 53/26.

¹¹³ “Onun izni olmaksızın, hiçbir kimse şefaahatçi olamaz”, Yunus 10/3; “Rahman katında söz almış olanlardan başkaları şefaahat hakkında sahip olamayacaklardır”, Meryem 15/87; “O gün Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseden başkasının şefaahati fayda vermez”, Tâhâ 20/109; “Allah katında, O'nun izin verdiği kimseden başkasının şefaahati yarar sağlamaz”, Sebe 34/23.

¹¹⁴ Necm 53/26.

¹¹⁵ Hadislerde şefaahatin olmayacağına dair bir örnek olarak şu zikredilebilir: “Ben sizin havuz başına varan ilk öncünüzüm. Yemin olsun ki, orada sizden bir kısmı adamlar kaldırılıp bana gösterilirler. Ben onlara vermek üzere elimi uzatacağım anda, onlar benden uzaklaştırılırlar. Ben, ‘Rabbim, onlar benim ashabımdır’ derim. Bunun üzerine yüce Allah ‘sen onların senden sonra neler yaptıklarını bilmiyorsun’ buyurur”, Buhârî, Fiten I.

¹¹⁶ Ebû Davud, Sünen I; Tirmizi, Kıyâme, 11; İbn Mâce, Züht 37.

¹¹⁷ Yener Öztürk, “Şefaahat İnancının Naklî ve Aklî Açısından İmkânı”, *EKEV*, yıl 9, sayı 23 (Bahar 2005), s. 104. Şefaahatli ilgili olarak Öztürk'ün makalesine ilave olarak bkz. Hasan Elik, “Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaahat'e Bakış”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2005, sayı: 16, s. 29-48; M. Fatih Kesler, “Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Şefaahat İnancı”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, cilt: V, sayı: 13, s. 119-153; “İslâm'da Şefaahat Yetkisi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 5, s. 17-31. Ayrıca şefaahatin olmadığını göstermeye yönelik bir çalışmalar için bkz. İbrahim Sarmış, *Şeytan Üçgeni, Bid'at-Teveşşül-Şefaahat, Düşün Yayıncılık*, 2011; Mehmet Durmuş, *Kur'an'a Göre Şefaahat*, Anlam Yayınları, Kayseri 2010.

tartışmalıdır. Ancak (her dini dünyanın kendisinin kurtuluş planında ötekine verdiği yeri gösteren kategoriler üretilinceye kadar) geçici de olsa Batı Hıristiyan dünyasının ürettiği kategoriler aşığında, dinlerin ötekine kendi kurtuluş planında verdiği yeri göstermek anlaşılabilir olma açısından gerekli gibi görünmektedir. Bunlar, dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk kategorileridir. Şimdiye kadar genel olarak takip edilen tarihsel sıralama yerine burada, dinlerde kimlerin kurtulacağı konusu az önceki tasnife uygun olarak ele alınacaktır. Ancak burada tasniften kaynaklanan bir tekrar kaçınılmaz olacak gibi görünmektedir. Çünkü bazı dinlerde hem dışlayıcı hem kapsayıcı hem de çoğulcu yaklaşımlar aynı anda var olduğu gibi; tarihsel olarak bazı dinlerde ötekine bakışta hâkim olan tek bir bakışın yanı sıra diğer bakışlar da ortaya çıkmıştır.

Dışlayıcılık, hususi bir dinin/ya da din şeklinin evrensel hakiki dinin özüyle özdeşleştirilmesi ve başka dinlerin bu tür iddialarının dışlanmasıdır¹¹⁸. Bu tür anlayışlar, kendi dışındaki diğer din mensuplarının kurtuluşun dışında kalacaklarına inanır. Kadim Yunanistan'ın sır cemaatlerinden olan Orfikler, yalnızca Orfik hayatı yaşayanların, Orfik ritlerini yerine getirenlerin ve öte dünya için geçiş kelimelerini muhafaza edenlerin kurtulacaklarını; Orfiklerin dışındaki ölülerin ise Tartaros'da¹¹⁹ çamur içinde müthiş acılara katlanacak ve yeniden doğmaya maruz kalacaklarını, kabul ederler¹²⁰.

Aslında klasik Hint düşüncesinde (Hinduizm, Budizm, Cayinizm) kurtuluş, bütün varlıkların gerçekleştirebilecekleri bir şey olarak görülmez. Bu yüzden de mesela çoğu Brahmanik sistemde, böyle bir şeyin mümkün olup olmadığı bir tartışma konusu yapılmaz. Hinduizm'deki teistik okullar tarafından, bütün varlıklar içinde yalnızca belli bir grubun kurtuluşa ulaşmaya/gerçekleştirmeye muktedir olduğuna dair görüş kabul edilir. *Bhagavat-gita*, kurtuluş hususunda tanrısal bir takdirin olduğunu öğretir: Kurtuluşa çağrılan ve Vişnu'nun görmezden geldiği insanlar vardır (*Gita* 16, 6 vd.). Madhva (1218-1317), Vallabha (1479-1531) ve Caitanya (1485-1533) tarafından kurulan okullar, üç tür ruhun bulunduğunu kabul ederler: Kurtuluşa ulaşanlar, sonsuzca samsarada dönüp duranlar ve “kör karanlığa girenler”. Bu düşünce, yani bütün varlıkların kurtuluşa ulaşamayacakları, “doğacakları ve ölecekleri” düşüncesi felsefi okulların kuruluşundan çok daha eskiye, Upanişadlara kadar giden bir geçmişe sahiptir¹²¹.

Hinduizm'de kurtulacak ve kurtulamayacaklar şeklinde bir ayırımın yanı sıra, aynı zamanda kurtulacak olanların da, sonsuz döngü sırasında farklı bedenlerde yer aldıklarından hangi bedendeyken kurtuluşu ulaşabilecekleri de, bu bağlamda önemlidir. Meseleyle alakalı çok net bilgiler bulunmasa da, Hint okullarına göre, cehenneme inmiş birisinin bu haliyle kurtulamayacağı; bir hayvan şeklinin söz konusu durumdan daha üst bir durum olduğu, ancak onun da beşeri forma nispetle daha noksan bir hal olduğu kabul edilir. Hayvani formdayken kurtulma ihtimali olsa da, genel olarak sonsuz döngüde en az bir kez insan formunda bu dünyaya gelmeksizin kurtuluşa ulaşmanın mümkün olmadığı kabul edilir¹²².

Hinduizm'in kurtulacakların sınırlı olması hususundaki görüşlerinin eskiliğinin bir başka göstergesi de Cayinlerin, kendi çabalarıyla ilgili kurtulma ümidi olmayan en küçük boyuttaki varlıklar, *Nigodalar* hakkında böyle bir düşüncenin bulunmasıdır. Ayrıca Cayinler de, kurtulmaya muktedir olan (*bhavya*) ve olmayan ruhların (*abhavya*) bulunduğunu kabul ederler. Ancak kurtulacak olanların ve olmayanların hangi özelliklerinden dolayı böyle olduklarına dair, sistemik herhangi bir açıklamaya yer verilmediği

¹¹⁸ Douglas Pratt, “Pluralism and Interreligious Engagement: The Context of Dialogue”, *Faithful Present*, s. 405. Dışlayıcılık hak. bkz. Adnan Aslan, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, *İslâm Araştırmalar Dergisi*, sayı 2, 1998, s. 11-12. Dışlayıcılık ve eleştirisi için bkz. M. Kazım Arıcan, “Batı Düşüncesinde Dinî Dışlayıcılık/Tekelcilik Paradigması ve Eleştirisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, cilt: XV, sayı: 2, s. 39-63

¹¹⁹ Artz, a.g.e., s.21.

¹²⁰ Tartaros, yeraltındaki ölüler ülkesinin en derin yeridir. Titanlarla tanrılar arasındaki savaşta, deprem Tartaros'a kadar uzanır; bu savaşta yenilen Titanları da Zeus Tartaros'a kapatır. Tartaros'un en iyi tanımlandığı yapıt, Hesiodus'un *Theogonia*'sıdır. Azra Erhat, *Mtioloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972, s. 358.

¹²¹ Helmuth von Glasenapp, *Immortality and Salvation in Indian Religions*, translated from German by E. E. J. Payne, first ed. Susil Gupta India (Private) Ltd., Calcutta 1963, s. 74, 75. Hinduizm'in diğer mensuplarının durumlarıyla ilgili kadim ve modern yaklaşımları hakkında bkz. Ali İhsan Yitik, “Hinduizm'in Diğer Dinlere Bakışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, (Sempozyum: 8-9 Kasım 1996), 1998, s. 129-146

¹²² Aydın, a.g.e., s. 86.

gibi, tanrısal bir inayet vasıtasıyla ve tanrısal bir seçilmeyle de, yaratıcı tanrı anlamında bir düşünce olmadığı için, Cayinizm'e yabancıdır¹²³.

Buda'nın aydınlanmaya erişimin arkasından, ilk önce Benares parkındaki eski arkadaşlarına anlatmasıyla başlayan tebliğ sürecinde kendi yolunun, döneminde mevcut olan ve insanları kurtuluşa götürme iddialarında bulunan diğer okullardan¹²⁴ farklı olduğunu göstermek maksadıyla onları eleştirir ve onların tutarlı olmadığını göstermeye çalışır¹²⁵. Kendi dışındaki kurtuluş çabalarının yanlış olduğunu, kendi tebliğ ettiği kurtuluş yolunun ise, "doğru hayat görüşü (*sama ditthi*)" olduğunu ifade eder¹²⁶. Buda'nın kurtuluşu yalnızca kendi usulünün takip edilmesi sonucunda elde edilebileceğini söylemesine rağmen, tabileri içinde de kurtuluşu ulaşmak için, Budist keşişler cemaatine, Sanga'ya mensup olmak zorunludur. Bu da kurtuluşa ulaşmayı, Budistler ve onlar içinde de Sanga'ya mensup olmayla sınırlar¹²⁷. Daha çok Hinayana/Eski/Therevada Budizm'i için geçerli olan bu düşünceye; kurtuluşun çerçevesini daha geniş tutmuş gibi görünen Mahayana Budizm tarafından karşılık gelecek bir düşünce geliştirilmiştir. Buna göre, kurtuluşa namzet olanlar ve olmayanlar vardır. Kurtuluş namzedi olanlar, Şravakalar, Pratyekabuddhalar ailesine mensup olanlar ve Tathagatalardır. Bunlar gelecek kurtuluşun kendileri için kesin olduğu gruplardır. Bunların karşısında ise, doğaları gereği *nirvanaya* ulaşmaları mümkün olmayan olmayanlar grubu bulunur¹²⁸.

Ancak daha sonra, Mahayanacılar özellikle de, Doğu Asya Budist ekolleri olan Kegon¹²⁹, Tendai¹³⁰, Şingon¹³¹ gibi ekollar tarafından nihai olarak bütün varlıkların kurtulabileceklerine dair bir düşünce geliştirilmiştir¹³².

II. Vatikan Konsili'ne kadar Katolik dünyası "*extra ecclesiam nulla salus*/kilise dışında kurtuluş yoktur" şeklinde ifadesini bulan kanaati, Katolik dünyasındaki bütün inanç şekillerinin kurtuluş dışında kaldıklarına inanmaktaydılar. Bu inanç biçimleri içinde: Ortodokslar, Müslümanlar, Yahudiler, Protestanlar ve dünyanın diğer dinleri yer almaktaydı. Katolikliğe mensup olanlar dışındaki insanların, kurtulmak için Hıristiyan ve Katolik olmaktan başka bir çıkış yolları yoktu¹³³. Katolik inançları,

¹²³ Glasenapp, *a.g.e.*, s. 75.

¹²⁴ Buda hayatı boyunca Hindu geleneği içinde kalan ve bu çerçevede kurtuluş yolunu arayan kişilerle muhatap olmuştur. Bu yüzden de, Hinduizm dışında başka bir dinler karşılaşmamıştır. Bu bağlamda onun dönemindeki Hindu gruplarına yönelttikleri eleştirileri ve kendi eşsizliğini ortaya koymaya yönelik yaklaşımlarını, Hinduizm dışındaki dinler içinde geçerli yaklaşımlar olarak kabul etmek mümkündür.

¹²⁵ *Majjhima-Nikaya*, s. 507-517. Bunun için bkz. Culasakuludayı Sutta, *Majjhima Nigaya*, s. 655-61; Vekhanassa Sutta, *a.g.e.*, s. 663-65.

¹²⁶ Gunaseela Vitanage, "The Buddha's Attitude to Other Religions", *Dialogue New Series*, Sri Lanka 1986-87, Vol. XIII-XIV, 41.

¹²⁷ Fuat Aydın, "Buda'nın Diğer Dinlere Bakışı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 2004/1, cilt: IX, sayı: 16, s. 107-138; Oliver Freiburger, "Profiling the Sangha Institutional and Non-Institutional Tendencies in Early Buddhist Teachings", *Marburg Journal of Religion*, Vol. 5, No. 1, July 2000, s. 4.

¹²⁸ Glasenapp, *a.g.e.*, s. 75.

¹²⁹ Budizm'in Japonya'da Nara dönemi (710-84) boyunca kurulmuş olan altı okulundan biridir. Asıl olarak Çin'de ortaya çıkmış bir okuldur. Çinli ve Koreli rahipler tarafından Japonya'ya götürülmüştür. Kadim başkentteki Tödajii mabedi, bu okulun merkezi olmuştur. Popüler hale gelmeyen ve ancak bilge rahipler tarafından incelenen felsefe okulu olarak kalmış olan bu okulun doktrini kısaca şöyledir. Mutlak, tek tek her varlıkta içkin olarak vardır ve her varlık, bu Mutlağı yansıtır. "Kegon School or School of the Flower Garland", Bowker, *a.g.e.*, s. 540.

¹³⁰ Çin'deki Tien Tai Dağın'da doğmuş, doğduğu yere uygun olarak adlandırılmış ve daha sonra Japonya'ya 805 yılında, Saicho tarafından getirilmiş bir Budist okuludur. Japonya'ya girişinden sonra, Japon Budizm'inin gelişiminde anahtar bir unsur haline gelmiştir. *Lotus Sutra*'da bulunan Saicho'nun öğretisine göre, bütün canlı varlık biçimleri, Budalığa ulaşmada eşittir. Kendi içinden, Saf Ülke Budizm'i, Zen ve Nichiren gelenekler çıkmıştır. Bunlar kendisinden doğdukları ve hala Japonya'da varlığını devam ettiren Tendai'den daha önemli okullardır. "Tendai", Rosemary Goring, ed., *Chambers Dictionary of Beliefs and Religions*, BCA, Edinburg 1992, s. 522.

¹³¹ Yukarıdaki iki Budist okul gibi, aslen Çin'de doğmuş ve daha sonra Japonya'ya Kukai tarafından 806 yılında getirilmiş, ezoterik ve mistik Japon Budist okuludur. Kukai'nin *Jewel Key to the Store of Mysteries (Hizoboyaku)* bu okulun temel metni olup, Budizm'deki dokuz manevi yolun zirvesinin Şingon olduğunu öğretir. Mandala'lar (sembolik dünya resimleri), heykelcilik ve resim bu okulda önemlidir. Ateş ayini ve su kullanarak ayinsel tayin, mantraları kullanma ve jestler (*mudralar*) Şingon uygulamalarının bir parçasını oluşturur. Bugün Japonya'da kırktan faza Şingon okulu vardır ve onda bulunan bazı unsurlar, Tendai gibi Japon Budist okullarına geçmiştir. "Shingon", Rosemary, *a.g.e.*, s. 479.

¹³² Glasenapp, *a.g.e.*, s. 75.

¹³³ Bu kanaati paylaşan hatta bu kanaatin modern teorisyenleri olarak Protestan kanattan Karl Barth ve Katolikler arasında ise Hendrik Kramer zikredilebilir. Bkz. Pratt, *a.g.e.*, s. 406-7. Dışlayıcılık ve dışlayıcı yaklaşımları savunan insanlar için bkz. Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 16; Baki Adam,

kilisenin yanılmaz otoritesini kabul etmeyenlerin kurtulamayacağı düşüncesi, Augustin'e, Thomas Auqinas'a kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Bu düşünce modern dönemde ise, en keskin bir şekilde Karl Barth tarafından temsil edilmiştir. Herhangi Hıristiyan bir gruba mensup olmayan kişinin kurtulması mümkün değildir¹³⁴.

İslam tarihi boyunca, kendilerine tebliğin ulaşmadığı insanlar (ehl-i fetret¹³⁵) hakkında kelim kitaplarında epeyce farklı yorumlar olmasına rağmen; mevcut dinlere mensup olan insanlar (Hz. Peygamber döneminde başlangıçta ehl-i kitap ve diğerleri arasında kesin bir ayırım yapılmış olmasına rağmen, zamanla bunlar) arasında herhangi bir ayırım yapılmamıştır. Yani, hepsi din olarak kabul edilmekle birlikte aralarında, ehl-i kitap olma dışında bir ayırımı tabii tutulmamışlardır. Ancak, bu ehl-i kitap kategorisi daha çok toplumsal statü ve ilişkiler bağlamında bir öncelik ve ayrıcalık sağlamaktadır. Yoksa öte dünyada Müslümanlar benzerinde kurtuluşu ulaşacakları anlamında bir ayrıcalık sağlayan bir kategori değildir. "Küfür tek bir millettir" ve bunun içine ehl-i kitap da dâhildir. Kabule şayan tek bir din vardır ve diğer din mensupları, onu tercih etmemenin karşılığını öte dünyada göreceklerdir: "Kim İslam'dan başka din ararsa, bu ondan kabul edilmeyecek ve ahirette de zarara uğrayanlardan olacaktır"; "Bugün size olan nimetimi tamamladım ve size din olarak İslam'ı seçtim"; "Kim, İslam'dan başka bir din ararsa, bu ondan kabul edilmeyecektir"¹³⁶.

Söz konusu diğer din mensuplarının ahiretteki durumları yani cennete girip giremeyecekleri/cehennem azabından kurtulup kurtulamayacakları hususunda ise, sufi gelenek içinde (aşağıda çoğulculuk kısmında konuyla alakalı düşüncesinden söz edilecek olan) Gazâlî vb. gibi kişilerle birlikte son dönemlerdeki farklı sesler dışında genel olarak kurtulamayacaklarına dair ortak bir kanaat vardır. Bu kanaatlerin genel dayanağını ise az önce zikredilen ayetler oluşturmaktadır.

Dinlerin, kendi dışındaki din mensuplarının kurtuluş durumu ile ilgili ikinci yaklaşım, yukarıda zikredildiği gibi kapsayıcılıktır. Yukarıdaki dışlayıcılık tanımına uygun olarak devam edilecek olursak bu anlayış, özel bir dinin diğer dinlerin de katılmasına izin verdikleri evrensel kurtuluşla özdeşleştirilmesidir¹³⁷. Bu yaklaşım, 1962 Roma'da düzenlenen II. Vatikan Konsili'nde kabul gören Roma Katolik yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın teorisyeni ve savunucusu Karl Rahner'dir. Buna göre, diğer dinler bir takım doğrulara sahiptirler. Ancak bu doğrular bizatihi bu dinlerden değil, İsa'nın bu dinlerin mensupları içinde, onların farkında olmaksızın faaliyet göstermesinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan onlar Hıristiyanlardır ancak bunun farkında olmadıkları için "isimsiz Hıristiyanlar" olarak isimlendirilirler. Sahip oldukları bu doğrulardan dolayı kurtulabilirler. Ancak, mutlak anlamda kurtulmak istiyorlarsa, "isimsiz Hıristiyanlık"tan gerçek Hıristiyanlar kategorisine dâhil olmaları gerekmektedir. Buna benzer bir yaklaşım Yahudiler tarafından da benimsenmiştir. Yahudiler insanları üçe ayırmış ve bunlardan ikisinin; Yahudiler ve Nûhîlerin (Nuh'un yedi ahlaki kurulanı yerine getirenler) kurtulacakları, üçüncü grubu oluşturan putperestlerin ise kurtulamayacaklarını ileri sürmüşlerdir¹³⁸.

Müslümanlar arasında yani ana damar mezhepler olan ehl-i sünnet ve Şia'nın genel kanaati yukarıda kendisinden söz edilen dışlayıcılık olsa da, kapsayıcılık düşüncesini çağrıştıran yaklaşımlar bulmak da mümkündür. Bunun en önemli örneği, Gazâlî'nin öteki din mensuplarına olan yaklaşımıdır. Gazâlî, İslâm'ı son ve en üstün din olarak kabul etmekle birlikte, İslam peygamberini duymama, duysa bile

"Hıristiyanlar ve Diğer Dinler", "Hıristiyanlık" içinde, *DİA*, 358; Adnan Aslan, "Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 1998, II, 143-164; Cafer Sadık Yaran, *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001,

¹³⁴ Coward, *a.g.e.*, s. 44, 45, 52

¹³⁵ Fetret ve ehl-i fetretin durum hakkında bkz. Metin Yurdagür, *İslam Düşüncesinde Fetret Kavramı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1998; Yurdagür, "Fetret", *DİA*, XII, 475-480; Mustafa Akçay, *Çağdaş Dünyada İnsan ve Dini Sorumluluğu*, (*Ehl-i Fetret Örneği*), Işık Yayınları, İstanbul 2007.

¹³⁶ Âl-i İmrân 3/85; Mâide 5/3; Âl-i İmrân 3/85.

¹³⁷ Pratt, *a.g.e.*, s. 407.

¹³⁸ Yahudilerin diğer dinlere bakışı ile olarak bkz. L. I. R. "Proselytes", *EJ*, XIII, s. 1181-1192; Demirci, *a.g.e.*, s. 16; Baki Adam, "Yahudiliğin Hıristiyanlara ve İslam'a Bakışı", *AÜİF. Dergisi*, Ankara 1997, cilt XXXVII, s. 333-359; Leyla Salime Gürkan, "Yahudilikte İhtida", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2002, sayı VII, s. 32-55.

onun hakkında yalan-yanlış bilgilere sahip olma gibi durumlarda, diğer insanların sahip oldukları dinin gereklerini yerine getirmenin onları kurtuluşa götüreceğini kabul eder¹³⁹.

Üçüncü kategoriye oluşturan, çoğulcu düşünce, yani insanların hangi dine mensup oldukları önemli olmaksızın bu dinlerin mensuplarını kurtuluşa götüreceği şeklindeki yaklaşım ise, hiçbir zaman dünya dinlerinin genel bakış açısı haline gelmemiştir. Ancak en dışlayıcı olanından en kapsayıcı olanına kadar bütün dinler içinde bu düşünceyi savunun gruplar eksik olmamıştır. Bu, felsefi ve farklı bağlamlarda savunulanları olsa da, özellikle, dinlerdeki mistik/sufi grupların dillendirdikleri bir düşünce olmuştur¹⁴⁰.

Yukarıda özellikle Hint kökenli dinler bağlamında olmak üzere, insan dışındaki varlıkların kurtulup kurtulmayacağına dair zaman zaman insan dışındaki varlıklara da göndermeler yapılmaktadır. Bu atıfların yer aldığı bağlam, Hint kökenli dinler Hinduizm, Budizm ve Cayinizm'in yanı sıra Budizm'in Güney Doğu Asya'ya yayılışının bir sonucu olarak ortaya çıkan Zen Budizm (yukarıda isimleri zikredilen alt dalları) ve Tibet Lamaizm'i gibi dinlerde de, kurtuluşun bütün varlıkları kapsayıp kapsamadığı tartışması; insanların karmanın yol açtığı samsara döngüsü sırasında dünyadaki amellerine uygun olarak en basit canlıdan insana varıncaya kadar bütün canlı türlerinde beden bulacağı düşüncesine dayanır¹⁴¹. Bu yüzden de, yukarıdaki atıflarda görüldüğü üzere bu konu daha çok Hint kökenli ve onların uzantıları olan dinlerde ele alınan bir konu olup, mesela Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinlerde bu tür konuları çok istisnai olmak üzere; mesela İslâmî literatürde hayvanlardan yalnızca ashâb-ı kehf'in köpeklerinin durumu gibi bir bağlamda ele alınmaktadır.

Kurtuluşun Gerçekleşeceği Yer

Kurtuluş olgusunun doğrudan bir parçası olan bir diğer konu da; kurtuluşun gerçekleşeceği yer meselesidir. Kurtuluşun bu dünyada mı; öldükten sonra mı yoksa her ikisinde de gerçekleşmesi mümkün müdür?

Kadim Mısırlıların anlayışına göre, öte dünya hakiki tanrısal hayatın yeridir. Bunun için de, kurtuluş ölümden sonraki hayatta gerçekleşecektir. Buradaki yargılama, yalnızca insanın ahlaki niteliği, onun

¹³⁹ Gazalî kurtuluş konusunu fetret ehli bağlamında alır ve Allah'ın rahmetinin davetin ulaşmadığı kişileri de kuşatacağını söyler. Ve bunları üç gruba ayırır: "1. Hz. Muhammed'in ismini hiç duymayanla. Bunlar mazurdur. 2. Hz. Muhammed'in isim ve sıfatından, gösterdiği mucizelerinden haberdar, İslam ülkesinin komşuları olan ve onlarla bir arada yaşayanlar. Bunlar inkarcı ve kafirdiler. 3. İki derece arasında olanlardır ki, bunlar Hz. Muhammed'in isminden haberdar, ancak sıfat ve özelliklerinden haberdar değildirler, aksine tıpkı bizim çocuklarımızın Mukaffâ adında bir yalancının peygamberlik iddia ettiğini duymaları gibi onlar da çocukluklarından beri adı Muhammed olan haşâ bir yalancının peygamberlik iddia ettiğini duymuşlardır. Bunlar da bana göre, Hz. Peygamberin vasıfları hususunda birinci sınıftakiler ile aynı konumdadır. Çünkü ismini duymakla birlikte vasıflarını olduğundan başka türlü duymuşlardır Bu ise konuyu araştırmaya sevk etmez". Bu konu ve bir geleneksel ekol mensubu olarak Nasr'ın diğer din mensuplarının kurtulup kurtulamayacaklarına dair yaklaşımı hususunda bkz. Adnan Aslan, "Dini Çoğulculuk Problemine Çözüm Önerisi", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları, Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar*, Türkiye Dinler Tarihi Derneği, Ankara 2004, s. 345-366. Ayrıca sufilerin diğer dinlere bakışlarıyla alakalı olarak bkz. Carl-A. Keller, Sufizm'de Diğer Dinlere Bakışlar, *Jacques Waardenburg, Müslümanların Dinlere Bakışları*, Ensar Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁴⁰ Özellikle Müslüman sufilerin yaklaşımları bu bağlamda değerlendirilmeye çalışılır. Ancak, her ne kadar Mevlâna, Yunus Emre ve İbn Arabî gibi kişilerin yaklaşımları çoğulculuğu çağrıştıran unsurlar içeriyor görünse de, bunların hiçbirisi İslam'ı diğerlerinin eşiti olarak görmezler. Mevlâna'da dinler arasına bir hiyerarşi var görünür ve bunun zirvesinde İslam bulunur. İbn Arabî'nin söylemi çoğulculuğa çok uygun gibi görünse de, Haçlı Seferleri sırasında Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubâ'ta gönderdiği mektupta Hıristiyanlara karşı ehl-i kitabın hükümlerinin katı şekilde uygulanmasına yönelik talepleri mutlak bir çoğulculuk anlayışına sahip olmadığını gösterir. Sufilerin ötekine bakışları hak. bkz. Cayn-A, Keller'in yukarıdaki makalesi. İbn Arabî'yi mutlak çoğulcu olarak göstermeye yönelik bir çalışma için bkz. *Hayal Alemleri: İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, çev. Mehmet Demirkaya, İstanbul 1999, Kaknüs Yayınları. Chittick'in İbn Arabî yorumu eleştirisi için bkz. Cafer Sadık Yaran'ın *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001'in son bölümde yer alan tasavvufun öteki dinlere bakış bölümü. Hinduizm'deki çoğulcu yaklaşım örnekleri için bkz. Yitik, "Hinduizm'in Diğer Dinlere Bakışı".

¹⁴¹ Hinduizm'de hayvan şekli de dahil olmak üzere insanların yaptıkları eylemlerin bir sonraki hayatta hangi şekillere yol açacağı hususundaki örnekler için bkz. Ali İhsan Yitik, *Hinduizm'de Karma-Tenasüh İnancı*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1996, s. 108-114. Budizm'de kozmoloji anlayışı ve hayvanların yaşadıkları alem için bkz. a.g.e., s. 123-128; Cayinizm'deki kozmoloji anlayışı ve hayvanların yaşadıkları alem hakkında bkz. 153-156. Keza, Anantanand Rambachan, "Hinduism", Harold Coward, *Life After Death in World Religions*, Orbis Book, New York 1997, s. 86.

kozmetik ve hakiki dini değerine göre yapılacaktır. Çünkü ölenler ancak bu konular hususunda huzurunda aklandıklarında¹⁴² Osiris’le birlikte, ebedi olarak yaşamayı¹⁴³ hak edecektir.

Çin’de, özellikle, Hıristiyan dönemi ve Budizm’in gelişinden önce bütün dini ve felsefi literatüre, bireyin ve toplumun burada ve şimdi kurtuluşuna yönelik bir ilgi hâkimdi. Ancak Konfüçyüs sonrası Çin’de, bu dünyanın yanı sıra, ölümsüzlüğün elde edildiği yer olan ölüm sonrası da, kurtuluşun gerçekleştiği yer olarak görülmeye başlandı. Bu son anlayış, yukarıda ilgili yerde de ifade edildiği gibi özellikle halk Taoizmi’nin ana hedeflerinden biri haline geldi. Hem bu dünya hem de ölüm sonrası, ölümsüzlüğün gerçekleşeceği yerler olarak kabul edildi¹⁴⁴.

Mazdeizm’de inanan, ölümden sonra gerçekleşecek olan iyiliklerinin ve kötülüklerinin hesaba çekildiği/tartıldığı mahkeme sürecinden sonra şarkı evinde Ahura Mazda ile mutluluğa ulaşmayı ümit eder.

Kendi kendine yardım (self-help) dinlerinde¹⁴⁵, bir ön kurtuluşun olacağı varsayılarak, yaşarken kurtuluşa ulaşılacağı kabul edilir. Bir kısım Hindu inanç sistemlerinde bunu ifade eden *jīvanmukti* ideali vardır. *Jīvanmukti* ideali, yaşarken kurtuluşa ulaşılacağı şeklindeki kabulün en tipik örneğidir. Ancak tam kurtuluş, ölümden sonra gerçekleşecek ve bir beden olmaksızın tam bir özgürlük elde edilecektir (*videha-mukti*)¹⁴⁶.

Upanişadlar’a göre, Hindistan’da ölümsüzlük, Brahmana geri dönmektir. Oysa Cayinizm’de Siddhalar, *mokşa* durumunda ya da *karma* (*aciva*) tarafından üretilen maddeden ruhun mutlak özgürlüğünden hoşlanırdı.

Budizm’de kurtuluş, *nirvana*’ya ulaşmayla gerçekleşir. Ancak bu kurtuluş durumunun ne olduğuna dair olumlu bir ifade ilk dönem Budist metinlerde yer almaz. Bu durum yani *nirvana*, “susuzluğun ortadan kaldırılması”, “ateşin sönmesi”, “arzuların sona ermesi” anlamına gelir. Ulaşılan bu durumun niteliği hakkında, Buda geniş bilgi vermektен kaçınmıştır. Pragmatik davranarak, *nirvananın* ne olduğu ile uğraşmak yerine, şakirtlerinin en kısa zamanda ona nasıl ulaşacaklarıyla uğraşmıştır. Ancak, kurtulmuş olanın ulaştığı bu durumun, kavramsal bir çerçeveye oturtma yönelik çabalarının hepsinin yetersiz kaldığını söylemek mümkündür¹⁴⁷.

Mahiyeti hakkında tam bir açıklama olmasa da, yaşarken insanların bu duruma ulaşacakları Budizm’de genel olarak kabul edilir. Çünkü Buda’nın kendisi bu dünyada kurtuluşa eriştiği gibi, öğretisini takip eden başkalarının da bu dünyada kurtuluşa erişmesi, *arhat* olması mümkündür¹⁴⁸. Kurtulmuş olanın ölümden sonraki durumu hakkında ise Budha, hem onun sürekli bir varlığının bulunması hem de bütünüyle ortadan kalkmasına dair inançları reddetmiştir¹⁴⁹.

¹⁴² C. J. Bleeker, “Man and His salvation in the Egyptian religion”, *Man and His Salvation*, s.73. Bu yargılamada ölü, itirafta bulunur. Bu itirafta, kendisinin hiçbir günah işlemediğini ilan eder. Bu günahlar yalnızca ahlaki günahlar (hırsızlık, cinayet ve zina gibi), kültik ihlaller (tanrılara küfretmek, sunuların tadına bakmak gibi) değil fakat aynı zamanda, kozmik düzene yönelik tecavüzler (akan suya küfretmek, doğumdaki canlı varlıkları boğmak) içerirler. Bleeker, a.g.m., a.g.e., s.74.

¹⁴³ Ölümden sonra kurtuluş düşüncesi, Yukarı Taş çağına kadar geri gider. Mısır’da ölüm sonrası kurtuluşu garanti altına almaya yönelik çabalar, bu maksadı hedefleyen en eski ritüellerdir. Bunlar, iö. 2500 yılıyla tarihlenen ve Piramit Metinleri olarak bilinen mezar duvarlarına kazınmış olan yazılarda yer alırlar. Ölüm sonrası mutluluğu sağlamaya yönelik ritüelleri anlatan metinlerde, bu mutluluğu sağlamaya çalışan kişi Firavun’dur. Ancak, zamanla bu uygulama, eşitlikçi bir yapı kazanarak diğer insanlar hakkında da bu ritüeller uygulanmıştır. Brandon, a.g.m., s. 18-19. İsis kültü ile ilgili olarak bkz. Walter Woodburn, *Paganism to Christianity in The Roma Empire*, University of Pennsylvania Press, London 1946, s. 49-55.

¹⁴⁴ Smith, “Savior Gods in Chinese Religion”, *The Savior God*, s. 177, 179-181.

¹⁴⁵ Hinduizm’de hem insanın kendi çabasıyla kurtulacağı hem de başkasının yardımıyla kurtuluş anlayışı vardır. Bunun için bkz. Aydın, a.g.e., s. 89-94. Budizm’de özellikle Hinayana Mezhebi, dışarıdan bir yardım olmaksızın kurtuluş için gayret göstermeyi teşvik eder.

¹⁴⁶ Karel Werner, *Yoga and Indian Philosophy*, Modile Banarsidass, Delhi 1980, s. 84.

¹⁴⁷ Budizm’deki *nirvana* anlayışı hakkındaki tartışmalar için bkz. Theo. Stecherbatsky, *The Conception of Budist Nirvana*, (with Sanskrit Text of *Mādhyamaka-kārika*), Bharatiya Vidya Prakashan, Varanasi-Delhi 1975. Türkçe’de *nibbana/nirvana* hakkında bilgi için bkz. Hüseyin Yorulamaz, *Budist Metafiziği*, Hece Yayınları, Ankara 2007.

¹⁴⁸ Werner, a.g.e., s. 77, 79.

¹⁴⁹ Werner, a.g.e., s. 81.

Yahudilikte insan tanrı tarafından sonlu yaratılmış olsa da, onun bu sonlu durumdan kurtulması ve ölümsüzlüğü başarmasını da mümkün kılmıştır. Bu yüzden de, onlara takip ettiklerinde kurtuluşu ulaşıacakları ilahi emirleri Tevrat'ta vahyetmiştir.

Yahudilikte kurtuluşun iki safhada, gerçekleşeceği düşünülür. Birinci safha, Mesih'in mucizevi bir şekilde ortaya çıktığı ve hâkim olduğu Mesihî çağ safhası öteki ise, gelecek dünyadaki kurtuluş safhasıdır. Birinci safhada, İsrail oğulları İsrail ülkesinde toplanacak ve gerçekleşecek olan iki dirilişten biri olan, sâlih İsraililerin dirilişi vukuu bulacaktır. Mesihî çağ sona erdiğinde ve gelecek dünya ortaya çıktığında, bütün ölümler dirilecek son yargılama icra edilecek; doğru olanlar ebedi mükâfatı, günahkâr olanlar da ebedi cezaya çarptırılacaktır¹⁵⁰.

Başkasının yardımı (other-help) ile kurtuluşu gerekli gören dinlerde de (Hıristiyanlık'ta olduğu gibi), dünyada kurtuluşu çağrıştıran bir takım ifadeler olmasına rağmen, İsa'nın birinci gelişiyile başlamış olsa da nihai kurtuluş, onun ikinci gelişinde (*parousia*) ölümlerin dirilmesinden sonra, yani bir anlamda ölümden sonradır. Keza İslam'da da kendisini kabul edenlere dünyevi mutluluğu sağlayacağı kabul edilmekle birlikte nihai kurtuluş, yani ebedi mutluluk insanın kendi amellerinin yanı sıra Allah'ın inayetinin bir sonucu olmak şartıyla, ölüm sonrasında gerçekleşecektir¹⁵¹.

Kurtarıcının Mahiyeti

Birçok dindar millet, beşeri alan ile tanrısal alanı birbirinden büyük bir mesafe ile ayırdıkları kanaatinde olduklarından söz konusu bu iki alan arasındaki ayırım, genel olarak dinlerdeki temel bir ayırımdır. Bu iki sahayı birbirine bağlamak için bir köprü gerekmektedir ve insan bunu gerçekleştirmekten acizdir. Bu görev, iki dünyayı birleştiren bir varlık tarafından yapılması gerekmektedir. İşte bu görevi yerine getirecek olan da, kurtarıcıdır. Kurtarıcı, insanların iskân ettikleri yere inen, onların menfaatlerine olmak üzere, tanrılar vasıtasıyla faaliyet gösteren bir tanrı ya da bir yarı tanrıdır. Kurtarıcı şahsiyet, kendisinde beşeri ve tanrısal unsuru barındırabilir ve vurgu bu ikili doğasının bazen bir tarafında bazen de diğer tarafına yapılabilir. İnsan faktörünün hâkim olduğu kurtarıcılar; kutsal kral, kahraman, insanüstü bir yaratığın insan suretindeki bir temsilcisi olan peygamber¹⁵², bilge ve azizdir¹⁵³.

Kurtarıcı Tanrı, bizatihi kelimenin de ifade ettiği gibi, kurtarıcı olarak faaliyet gösteren tanrıdır. Bu ayırım, bütün tanrıların mezkûr rolü yerine getirmediikleri anlamına gelir. Politeist dinlerde yüce ancak dünyadan uzak duran ve insanların başına gelen şeylerle ilgilenmeyen tanrılar (*deus otiosus*) vardır. Onlar saygı gösterilmeyi isterler, ancak kendilerinden istenen çok az şeyi yerine getirirler. Yaratıcı olarak sürekli saygı görmelerine rağmen, *kurtarıcı-tanrılar* olarak isimlendirilmezler. Çünkü kurtarıcı, kurtarıcı hususi karakteri ve fonksiyonu ile öne çıkan bir şahsiyettir.

Kurtarıcı olarak faaliyet gösteren kurtarıcı tanrıda, tanrısal tabiat tam olarak hâkimdir. Ancak, beşeri faktör de, mutlak olarak yok değildir. Bu beşeri faktör ifadesini, bir taraftan tanrının ortaya koyduğu hislerinde, diğer taraftan ise, insanların kaderine yönelik ilgisinde bulur. İnsanlığın acısını kendisinde toplayan biri olmak için, acı bir tecrübe geçirir ve insanda ölümsüzlük umudunu uyandırmak maksadıyla da ölümü alt eder. Bu yüzden de kurtarıcı tanrı, çarpıcı ve birbiriyle yakından ilişkili iki özellik gösterir: O, dinamik bir şahsiyettir ve insanların refahıyla ilgilenir; gerçekte ise bazen insanların acısına da iştirak eder¹⁵⁴.

Kurtarıcıların bir kısmı insan, bir kısmı ise ilah olarak tasavvur edilir. Bazen de, iki özelliği kendinde toplayan bir varlık olarak düşünülür. Bu ikili özelliğin bir şahısta toplanması, uknumsal birlik, ilahi irade ile beşeri iradenin karşılaşmasından hangisinin baskın olacağı gibi meseleler, bu tur bir kurtarıcı anlayışa sahip olan Hıristiyanların tarihleri boyunca çözülmesi güç bir takım problemler ortaya çıkarmıştır. Bu

¹⁵⁰ Coward, *a.g.e.*, s. 16. Kabala ve Kabalacıların kurtuluş hakkındaki düşünceleri için bkz. Coward, *a.g.e.*, s. 17 vd.

¹⁵¹ Smart, *a.g.m.*, *ER.*, IX, 419.

¹⁵² Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, trc. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 232.

¹⁵³ Hıristiyanlığın doğduğu miladi birinci yüzyılda Yunan ve Roma dünyasında kendilerine kurtarıcı adı verilen tanrılar, kahramanlar ve krallar vardı ve bu çok yaygın bir uygulamaydı. Bunun için bkz. S. Angus, *The Environment of Early Christianity*, Charles Scribner's Sons, New York 1914, s.136; Wilson D. Wallis, *Messiahs, Their Role in Civilization*, American Council on Public Affairs, Washington D. C. 1943.

¹⁵⁴ Blacker, *a.g.m.*, s. 1-2.

tür problemlere bir çözüm olarak Doketizm’de kurtarıcı ya da ilahi şahsiyet, gerçek olmayan fakat yalnızca zahiri bir görünümle, cismani veya beşeri bir bedene bürünmektedir. Doketik anlayışlar, genellikle Gnostisizm’de, Mani’nin öğretilerinde ve Sûfi ve Şii düşüncesinin belli kollarında bulunmaktadır¹⁵⁵.

Klasik şekliyle Vişnucu Hinduizm’de geliştirilen avatarlar (ilahi tecelli, tezahür) teorisi, bahis konusu duruma çok benzemektedir. Buna göre, kurtarıcı -veya “kurtarıcı ışık(nur)” ya da “kurtarıcı cevher”-, içinde insan ve hayvan formlarının bulunduğu bir dizi enkarnasyona maruz kalmaktadır¹⁵⁶.

Hinayana Budizmi Maitreya’yı bir kurtarıcı olarak kabul eder¹⁵⁷. Japonlar tarafından Avalokitesvara, Tara ve Amithaba, bu tür bir aileye mensup kurtarıcılar olarak görülürler. Bunlar, batıda olduğu düşünülen Sukhavati, Cennet ya da “Buda-alanı/tarlası” dünya sistemiyle ilişkilidirler¹⁵⁸.

Mahayana Budizm’inde Cayinler tarafından kabul edilmeyen birçok kurtarıcı vardır¹⁵⁹. Bunların bir kısmı Bodhisattvalar olarak bilinirler. Bodhisattvalar köken olarak insan olmalarına rağmen elde ettikleri erdemler sayesinde karmanın etkisinden kurtulmuşlar ve kendilerini diğer insanları kurtarmaya adanmışlardır¹⁶⁰.

Kurtarıcı Tipleri

Birçok kurtarıcı tipi vardır. Bunlardan ilk olarak, siyasi bir görevi olan ve dolayısıyla da siyasi kurtarıcı olarak kabul edilenlerle başlanabilir.

İsrail gibi siyasi baskı altında olan halklar arasında “kurtarıcı” sıfatı (Meşiah) ilk zamanlar onları siyasi dertlerinden kurtaranlara (Gideon, Yefta gibi) verilmekteydi¹⁶¹. İsrail’in siyasi kurtarıcı tipine benzer siyasi bir kurtarıcı da *Shih Ching* (*Şiirler Kitabı*) ve *Shu Ching*’de (*Dökümanlar Kitabı*) bulunur. Tanrı Ti’en, Shang Hanedan’ının son kralı zamanında Çin halkının çektiği sıkıntıları ve acıları görünce onları bu sıkıntı ve acılardan kurtarmaya karar verir. Bu göreve uygun, güçlü ve erdemli birini arar; Chou Klanın başkanı Fa’yı bulur. Onu çağırır ve Shang hanedanını devirme görevini ona verir. Onu yardım eder ve erdemli bir yönetici olarak Çin halkının başına getirir¹⁶².

Tamamen mitolojik özellikte olan kurtarıcı şahsiyet tipi, Yakın doğu dinlerinde bulunur. Mısırlıların Oziris’i¹⁶³, Babillilerin Marduk ve Temmuz’u, Suriyelilerin Esmum ve Adonis’i ve Mandeanelerin (Sabiilerin) Manda d’Hajje ve Hibil-Ziwa’sı gibi¹⁶⁴. Aynı şey, Hindistan dinleri için de söz konusudur. Mesela, Vişnu-Şiva-Vasudeva ve Şiva figürleri, bu tür kurtarıcı tanrıların başında gelirler. Burada zikredilen Adonis genellikle bitki ilahi olarak tabiatdaki hayatla yakından bağlantısı bulunan, bir ilahtır.

¹⁵⁵ Doketizm için bkz. Rosemary Goring (ed.), “Doketizm”, *Chamber Dictionary of Beliefs and Religions (CDBR)*, BCA, Edinburgh 1992, s. 146.

¹⁵⁶ Avatar anlayışı için bkz. Goring, “Avatar”, (CDBR), s. 48.

¹⁵⁷ Maitreya için bkz. Lewis R. Lancaster, “Maitreya”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, MacMillan Publishing Company, New York-London, 1987, IX, 136-141; Goring, “Maitreya”, (CDBR), s. 317; Ekrem Sarıçioğlu, *Dinlerde Mehdi*, Sidre Yayınları, Samsun 1997.

¹⁵⁸ Conze, a.g.m., a.g.e., s. 69,71.

¹⁵⁹ Wach, a.g.m., s. 251-25; Coşkun, a.g.t., s.69-70.

¹⁶⁰ Conze, “Buddhist Saviors”, a.g.e., s. 75. Bodhisattva, Hinayana Budizm’inde Buda’nın aydınlanmadan önceki hayatındaki durumunu ifade etmek için kullanılırken, Mahayana, duygu sahibi diğer bütün varlıklara olan merhametinden dolayı Buda olma yemini eden herhangi bir varlığı ifade etmek için kullanılır. Hinayana Mezhebi için yalnızca tek bir Buda varken Mahayana Mezhebi için Buda sayısında bir sınırlama yoktur. Mahayana Budizm’deki Bodhisattva anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Daisetz Teitaro Suzuki, *Outlines of Mahayana Buddhism*, Schocken Books, New York 1963, s. 277-331. H. Dayal, “Bodhisattva”, John Bowker, *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford University Press, Oxford-New York 1997, s. 155-156.

¹⁶¹ Weber, a.g.e., s. 233.

¹⁶² D. Howard Smith, “Saviors Gods in Chinese Religion”, *Savior God*, s.176.

¹⁶³ Oziris’in kurtuluşu sağlamanın mahiyeti hakkında bkz. Brandon, a.g.e., s. 17-26. Oziris’in yanı sıra, onu ölümden kurtaran Isis’in de tam anlamıyla bir kurtarıcı olduğu hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Bleeker, a.g.e., s. 1-16.

¹⁶⁴ Sâbiiler’deki kurtuluş anlayışı ve onların kurtarıcısı hakkında bkz. Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1995, s. 103-110.

O, rızık bahşedip ölümsüzlük güvencesi vermekte ve mümin onun acı çekişlerine ve zaferlerine iştirak etmektedir. Bunlardan anlaşılan Yakın Doğunun kurtarıcısının “kurtarılmış bir kurtarıcı” olduğudur¹⁶⁵.

Bir kurtuluş mesajıyla birlikte gelen ve neredeyse tam olarak arzusunun tersine olarak öldükten -bir kısmı da, ölümden önce¹⁶⁶- sonra taraftarlarınca kendilerine kurtarıcı payesi verilen tarihi şahsiyet olan kurtarıcılar da vardır¹⁶⁷. Bu kurtarıcı grup içinde, geç antikte döneminde Pythagoras, Tyana’lı Apollonius¹⁶⁸, Abonoteichos’lu Alexander, Simon Magnus vb. birçok mistik ve kurtuluş öğreticisi ile kendi cemaatleri tarafından peygamberlikten kurtarıcılığa dönüştürülen Mani, Zerdüş ve Hz. Muhammed yer almaktadır. Bu tarihi şahsiyetler, etrafında gelişen ve büyüyen sonra da mitolojiye dönüşen bir takım şahsiyetler de vardır. Mitolojinin aşırı şekilde gelişmesi, Amida/Amithaba¹⁶⁹, Avalokitesvara¹⁷⁰, Majusri, Maitreya ve Vairocana¹⁷¹ gibi şahsiyetlerde, tarihi olan her şeyi yok etmiştir. Bu kurtarıcılarda, eski mitik şahsiyetlerle birlikte, önceden kendisinden zuhur ettikleri tarihsel Gouthama’ya dair özellikleri çok az görebiliriz. Başlangıçta, kurtarıcı olmaktan uzak bir durumda olan Hz. Muhammed’i, sufi dindarlık, doğumunda yaşananlarla, ayı ikiye bölmesinde ve miraçtaki mucizeleriyle birlikte bir kurtarıcı haline dönüştürmüşlerdir. Aynı şeyler, Gnostisizmin çok renkli kurtarıcıları için de, söz konusudur. Gnostikler Valentinus¹⁷², Basilides¹⁷³, Pistis Sophia¹⁷⁴ ve Mani’nin kristolojilerinde olduğu gibi, tarihsel İsa’dan da çok sayıda efsanevi şahsiyet ortaya çıktı¹⁷⁵.

Bir başka kurtarıcı tipi ise, geçmişte hiçbir şekilde aktif olmayan ancak, gelecekte aktif olması beklenen kurtarıcılardır. Gelmekte olan bir mutluluk çağına hükmedecek ve genellikle Assur Banipal veya Augustus gibi tarihi bir şahsiyete dayanan bir şahıs düşüncesinden ilahi bir kurtarıcıya geçiş: ilkel mitolojik ve bir kraldan tıpkı Yahudilerin Mesih ve Şiilerin İmamı gibi, “başlangıçtan beri kurtarıcı olan” kurtarıcıya geçiş kadar hızlı ve akışkan bir geçiştir. İranlıların Saoşyant’ı, Budistlerin Maitreya’sı, Peruluların Viarcocha’sı, Algonkinlerin Heilbringer’i ve Azteklerin Quetzalcoatl’ı gibi, ister benzer isterse farklı biçimlerde ya da en yeni bir enkarnasyon olarak olsun, taraftarlar daha önce yeniden döneceği kabul edilen bir kurtarıcı bekledikleri vakit çeşitli düşüncelerle bir araya gelmektedirler. Ayrıca kurtarıcının hem (Eliyah, Yusuf ve Davud soyundan gelen Mesihler gibi) seleflere hem de (Ehrimen, Deccal ve sahte Mesih gibi) muhaliflere ve hasımlara sahip olması da muhtemeldir¹⁷⁶.

¹⁶⁵ Wach, a.g.m., s. 250. Sâbiilerin kurtarıcının da kurtarılmış bir kurtarıcı olduğuna dair bkz. Gündüz, a.g.e., s. 108.

¹⁶⁶ Bu kahraman kişilerden, ölmeden önce, daha hayattayken *kurtarıcı ismi* verilenlere örnek olmak üzere Antigonos, Demeter ve Poliorcetes zikredilebilir. Angus, a.g.e., s. 136.

¹⁶⁷ Weber, a.g.e., s. 23. Selevkitler, Ptolemy’nin oğlunu ölümünden sonra kurtarıcı Antichos-Apollo diye isimlendirmişlerdir. Bu tarz bir isimlendirme, sadece Selevkitlere özgü değildir. “Kurtarıcı” ve “Tanrı”, hellenistik dönem kralları için yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Angus, *The Religious Quests of the Greco-Roman World*, John Murray-Albemarle, London 1928, s.25, 27.

¹⁶⁸ Tyanalı Apollonius hak. Bkz. Aytunç Altındal, *Yoksul Tanrı, Tyanalı Appollianus*, Alfa Yayınları, Bursa 2005.

¹⁶⁹ Japonca/Sanskritçe olan kelime, Sonsuz ışık Buda’sı; Sonsuz hayat Buda’sı. Merhametin şahıslanmış hali. Çin ve Japon Saf Ülke mezheplerinde, Yüce Gerçeklikle beşeriyet arasındaki aracı. Christmas Humphreys, *A Popular Dictionary of Buddhism*, Curzon PRes, London 1987, s. 30.

¹⁷⁰ Mahayana Budizmi’nin en popüler kurtarıcısı Bodhisatvasıdır. Mevcut çağın Bodhisatvası olan Avolokitesvara’nın büyük Buda Amhida’dan sudur ettiği söylenir. Kendi kendini yaratıcı kozmik gücün şahıslanmış halidir. Rachel Storm, *Indian Mythology*, Annes Publishing Limited Hermes House, London 2002, s. 22; Humphreys, “Avolates(h)vara” a.g.e., s. 39.

¹⁷¹ Her yerde hazır ve nazır olup büyük bir ışık yayan; Tibet ve Japon Budizm’inde önemli olan güneş Buda’sının ismidir. Goring, “Vairocana”, (CDBR), s. 547.

¹⁷² Valentinus için bkz. John Glyndwr Harris, *Gnosticism Beliefs and Practices*, Sussex Academic Press, Brighton 1999, s. 137-141.

¹⁷³ Basilides için bkz. Harris, a.g.e., s. 142-145.

¹⁷⁴ Pistis Sofia için bkz. Harris, a.g.e., s. 74-75.

¹⁷⁵ Wach, a.g.e., s. 250. Tarihi şahsiyetlerin gerçekleştirdikleri ya da başlarından geçen olayların geniş halk kitlesinin zihninde tarihselliğine zarar vermeden sürdürülmeyip, bu olaylar ve onların ilişkili bulunduğu kişinin zamanla tarihsel olmaktan çıkartılıp mitsel özelliğe sahip bir şahsiyet kazandıktan sonra var olmaya devam etmesi olgusunu, Eliade, evrensel anlamda mite dönüşüm olduğunu söyler. Bunun sebebinin ise, halkın belleğinin bireysel olay ve gerçek kişilikleri devam ettirmede güçlük çekmiş olmasıdır. Tarihsel kişilik mitsel bir modelle (kahramanla) birleştirilir, olay ise mitsel eylemler (bir canavarla savaş, düşman kardeşler vb.) kategorisiyle özdeşleştirilir. Mircae Elieade, *Ebedi Dönüş Miti*, çev. Ümit Altuğ, İmge Kitapevi, Ankara 1994, s. 55-58.

¹⁷⁶ Wach, a.g.m., s. 250-251. Kurtarıcı şahısların değişik kişilikleri hk. Bkz. Weber, a.g.e., s.233.

İnsan ve tanrı olarak düşünülen kurtarıcılarının tamamına yakını, erkek olmakla birlikte, kadın kurtarıcılar da vardır. Mesela, dünyevi her erkek ilahla birleştirilen Kwanyin¹⁷⁷, Avolokitesvera'nın Çinli muadili olan Vişnuculuk'daki Sri ve Küçük Asya'daki İştâr ve Isis gibi. Hatta Hıristiyanlık'ta Meryem bir kurtarıcı veya bir ortak kurtarıcı (*corredemprix*) olarak kabul edilmiştir¹⁷⁸.

Mısır'da bütün dini törenleri yerine getiren ve aynı zamanda güneş tanrısının oğlu da olan firavun, insanlarla tanrılar arasındaki aracılık yapan hakiki bir rahiptir ve bu yüzden de, bir anlamda aracı kurtarıcı olarak faaliyet göstermektedir¹⁷⁹.

Kurtuluşu Elde Etme Yolları

Kurtuluş düşüncesinin bir takım nihai değer, varlık, *nirvana*, Tanrı, *brahman* vs. düşüncesi ile ilgili olduğu yukarıda ifade edilmişti. Kurtuluş, böyle bir nihai durum ya da varlıkla veya daha sık olarak da hususi bir Rab'le bir tür birleşme, aynileşme olarak düşünülür. Kurtuluş ya da nihai olarak Tanrı'ya katılmak için farklı vasıtalar kullanılabilir.

Kurtuluşa götüreceği düşünülen yollar, kurtuluş öğretisinin aldığı şekle uygun olarak tasavvur edilir. Kurtuluş öğretisi ise iki hareket noktasından hareketle teşekkül eder görünmektedir. Birincisi, insanların kurtuluş ihtiyacı duymalarına yol açan şeyi ne olarak gördükleriyle ilgilidir. Eğer, kendisinden kurtulma ihtiyacı duydukları duruma yol açan şeyi günah olarak düşünüyorlarsa, o zaman, kurtuluş öğretisi bu günahı ortadan kaldırmanın metotları üzerinde yoğunlaşır. Eğer onun cehaletten (Budizm'de *avidya*) kaynaklandığını düşünüyorlarsa, kurtuluş öğretisi, kurtuluşu bilgi ve aydınlanmaya uygun olarak geliştirilmektedir.

İkincisi, kurtuluş öğretisinin şekli, dinde en yüce prensip ya da nihai değer (Tanrı, Brahman, nirvana vs.) olarak düşünülen şey tarafından belirlenir. Teistik dinlerde kurtuluş, kişisel bir Tanrı'yla uygun bir ilişki olarak düşünülür. Tanrı'ya katılma ya da O'nunla birleşme şeklinde olan bu ilişki, çoğu kez kurtarıcı bir şahsiyet olarak anlaşılan ilahın aktif merhametiyle gerçekleştirilir¹⁸⁰. Tanrı'nın kurtuluştaki başlatıcı olması üzerindeki bu vurgu, kefaret, kurtuluş (*redemption*) ve derin tefekkür vs. doktrinlerinin gelişmesine izin verir. Teistik olmayan dinlerde kurtuluş, Tanrı'nın insanın günahkâr durumundan kurtarmak için müdahale etmesi şeklinde anlaşılmaz. Daha ziyade, genel beşeri durumdan ve sınırlamalardan kurtulma anlamında bir kaçıştır/kurtuluştur. Bu yüzden de burada vurgu, bireyin bu kurtuluşu başaracağı teknikleri geliştireceği bilgiyi elde etmesi üzerine yapılır¹⁸¹.

Kurtuluşu bireysel ve evrensel tarzda gerçekleştirmeyi hedefleyen düşünceler de vardır. Mistiğin yöntemli ve yöntemli olmayan a-kozmik sevgisi, mistiğin kendi kurtuluş arayışında yalnızca kendisini kurtarmasının bir yolu olmasına rağmen, kurtuluşu, zorunlu ve evrensel yöntemlerle gerçekleştirmeyi vadeden bütün dinsel kurumlar, Tanrı önünde herkesin ruhunun ya da hiç değilse kendisine emanet edilmiş bütün insanların ruhunun sorumluluğunu taşırlar. Bundan dolayı da, ilahi kurtuluş yöntemlerini yaygınlaştırma gereği duyarlar¹⁸².

Üç kurtuluş yolu vardır:

- Birincisi, bütünüyle pratik olan (yani, amelle elde edilen);
- İkincisi, bütünüyle entelektüel, bilgi ya da duygusal iman ve sadakatle elde edilen);
- Üçüncüsü ise, iki özelliği de kendisinde toplayan yoldur¹⁸³.

Ayrıca, kurtuluşu insanın bir faaliyeti olarak gören düşünceler için de genel olarak üç kurtuluş yolu vardır:

¹⁷⁷ Japonca Kanon denilen, Kwan-yin (Çince), Bodhisattva Avolokitesvara'nın dişil yönüdür. Çin ve Japonya'da 'merhamet tanrıçası' olarak saygı gösterilir. Humphreys, "Kwan-yin(Ch.) Kanon (Jap.)", *a.g.e.*, s. 113.

¹⁷⁸ Wach, *a.g.m.*, s. 252; Bleeker, *a.g.m.*, s. 2-3.

¹⁷⁹ Bleeker, *a.g.m.*, *a.g.e.*, s.74.

¹⁸⁰ Tanrı'yla birleşerek kurtuluşa erme, özellikle sır dinleri denilen ve helenistik dönemde oldukça yaygın olan kapalı inanç gruplarında genel bir kabule sahiptir. Tanrı'ya birleşme, ritüel ya da sakrament vasıtasıyla olurdu. Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Angus, *The Religious Quest...*, s.42-43.

¹⁸¹ Goring, "Soteriology", *Dictionary of Beliefs...*, s. 495.

¹⁸² Weber, *a.g.e.*, s. 290-292.

¹⁸³ Wach, *a.g.m.*, s. 255.

Birincisi, bilgi ve tefekkür; ikincisi, iyi amel (*ritüel, moral ve sosyal davranışlar*) ve zahitlik (*asketizm, talim, yoga*); üçüncüsü ise, bir tutum (*iman, umut, aşk, teslimiyet, sola fide, tevekkül, bhakti, prapatti*) yolu.

Bilgi ve derin tefekkür (*marifet, jnana, mürâkabe, dhyana*); bu kategori içinde Şiva, kendisiyle ruhsal kurtuluş için hazırlandığı dört yol kabul eder: Mabet ibadeti (*carya*), ibadet (*kriya*), ruhsal talim (*yoga*) ve bilgi (*jnana*). Pillai Locacarya'ya göre, Vişnuculukta, kendisiyle kurtuluşa hazırlanılan beş derece/adım vardır. Güney ve kuzey okulları arasında bu derecelere ilgili olarak on sekiz fark vardır. Cayinizm'in Tiriratna'sı doğru imanı (*samyagdarsana*), doğru bilgi (*jnana*) ve doğru davranışı (*carya*) içerir. Gnostisizm, Brahmanizm ve Tendai okulunun Mahayana Budizm'i, bilginin ve derin tefekkür yolunu esas kabul edenlerdir. Romalıların dini, Konfüçyanizm ve Şintoizm iyi amellerin kurtuluşa götürdüğü ikinci yolu temsil ederler. Protestanlık, Vişnuculuk, Şivacılık ve son olarak da Amidizm, üçüncü yol olan umut ve sevginin örneklerini sunarlar. Farklı dini cemaatlerde, ameller ve emirlerle yönelik tutumlar (*muhabbet, aşk, bhakti, prapatti*) arasındaki ilişkiye dair farklı kavramlar vardır. Bunlar, red'den desteklemeye ve "yola" katılmaya (Kuşeyrî, Gazzâlî) varıncaya kadar değişiklikler gösterir¹⁸⁴.

Mısır dininde, kültün, bu külte devam eden halkın kurtuluşunda büyük etkisi vardır. Tanrılara ibadet sayesinde insan, kötü güçlerin pençesinden kurtulur¹⁸⁵.

Konfüçyüs öncesi dönemde, kurtuluşu elde etmede tanrısal iradenin etkisi bir şekilde görülmekteyken Konfüçyüs sonrası dönemde, kurtuluş doğrudan bireyin faaliyeti ve bu dünyadaki erdemle işleriyle elde edileceği düşünölmeye başlandı. Herhangi kurtarıcı tanrısal faaliyete gerek duyulmamaktaydı. Resmi din ölümden sonrasıyla fazla ilgilenmiyordu. Ancak bu, birey için oldukça önemli bir meseleydi. Bu yüzden de, ölümden sonrasında iyi sonuç elde etmenin yollarını arıyordu. Taoizm'in popüler bir din olarak ortaya çıkışı biraz da, bu arzuları karşılayan bir özelliğe sahip olmasından kaynaklanmaktaydı. Taoistler, bedeni ölümsüz kılmaya; bunu da ölümlerle birbirinden ayrılan bedenlerin parçalarını bir araya getirerek yapmaya çalışıyorlardı. Bu birleştirme, ise bir takım tekniklerin yerine getirilmesiyle sağlanmaya çalışılıyordu. Bir anlamda kurtuluşu yerine getiren bu şekilci teknikler, zamanla gerçek dinin yerini aldılar¹⁸⁶. Bazı tanrıların ölümsüzlüğü sağlama gücüne sahip oldukları ve onlarla doğrudan ilişki kurabilecek olanların şaman-rahipler olması bu ölümsüzlük tekniklerinde, şaman-rahiplerin olmazsa olmaz bir statü edinmelerini sağladı¹⁸⁷.

Meksika dininde, bireyin geleceğinin iradesi dışı belirlenimlerinden birkaç şekilde kurtulmasının mümkün olduğu kabul edilir. Bunların bir kısmı, doğrudan bireyin kendi çabasıyla gerçekleştirilecek şeylerdir. Bunun da birkaç çeşidi vardır: İnsanın kurtuluşu, Aztek dilinde günaha karşılık gelen *tlatlacollin* içerdiği yalancılık, hırsızlık, zina ve sarhoşluk gibi ahlaki olduğu kadar ritüel olan her türlü günahattan kaçınmakla elde edilir. Buna, tanrıların yasasına uygun olarak yaşamakla kurtuluşun elde edilmesi de denilir. Bu dünyevi bir kurtuluştur. Dünyevi kurtuluşun başka yolları da vardır. Çocuğun doğduğu gün, onun talihinin kötü olmasına yol açacak ise, rahip kendi gücüyle çocuğun isimlendirilmesini iyi talihi doğuracak olan başka bir güne erteleyebilir. İkincisi, ise bireyin kendi çabasına bağlıdır ve dünyadaki ahlaki davranışının niteliği onun gelecekteki kötü talihini iyiye (tersi de mümkündür) çevirebilir. Ayrıca, insanın kendi iradesiyle ölümü tercih etmesi de, onun kurtuluşunun bir vasıtası olarak kabul edilir. Bu, dünyevi olan önceki kurtuluşlardan farklı olarak eskatolojik bir kurtuluş sağlar¹⁸⁸.

Kurtuluş Türleri

Dinlerin kurtuluş anlayışlarının bir diğer yönünü de, kurtuluş türleri oluşturmaktadır. Bununla kastedilen kurtuluşa konu olan nesnedir. Şimdiye kadar yukarıda anlatılanlardan, ele aldığımız konunun doğrudan

---

¹⁸⁴ Wach, *The Comparative Study of Religion*, edited with an Introduction by Joseph M. Kitagawa, Columbia University Press, New York 1958, s. 94-95. Max Weber'in kurtuluş yolları ve kurtuluş tipleri ile ilgili yaklaşımları için bkz. *Sociology of Religion*, s. 151-165, 184-206.

¹⁸⁵ Bleeker, a.g.m, a.g.e., s.74.

¹⁸⁶ Smith, "Savior Gods in Chinese Religion", *The Savior God*, s.178-79,

¹⁸⁷ Smith, a.g.m., s. 180.

¹⁸⁸ Guenther, "Redemption in Ancient Mexican Religion", *Types of Redemption*, s.123-124.

ve tek nesnesinin bireysel anlamda insan olduğu ortaya çıksa da, bundan kurtuluş anlayışının bireyle sınırlı olduğu anlamı çıkmamalıdır. Bireyin dışında kurtuluşa konu olanlar arasında, diğer nesnelere arasında bireyin bir parçasını oluşturduğu toplum ve evrenin kendisi de yer alır. Bu tür bir tasnif anlaşılmayı kolaylaştırma anlamında gereklidir. Bireyin dışında olsa da nesnelere kurtuluşu, beşerin hayatını devam ettirmesinin bir gereği olduğundan, burada yine bireyin merkezi bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür.

1.Beşeri Kurtuluş

Buraya kadar kurtuluşla ilgili olarak anlatılanların hemen hemen tamamına yakını bir varlık olarak beşeriyeti konu almaktaydı. Ancak burada, bir fert olarak insanı ve onun oluşturduğu toplumun kurtuluşu anlamında kolektif kurtuluş arasında bir ayırım yapmak gerekiyor.

1.1.Bireysel Kurtuluş

Hint dinlerinde cehalet durumundan aydınlanarak Brahman-Atman özdeşliğinin farkına varma ve samsara çarkından, Budizm’de dukhadan kurtulma ve nirvanaya ulaşma; Hıristiyanlıkta Hz. Âdem ve Havva’nın cennette işledikleri ilk günah ve onun hâkimiyetinden Hz. İsa’nın ona kefaretle olarak ölmesi sonucu insanların fert olarak kurtulması bireysel kurtuluş olarak kabul edilecek türden olan kurtuluş anlayışlarıdır.

Bireysel kurtuluşu da şu alt başlıklara ayırmak mümkün gibi görünmektedir.

1.1.1. Gene Doğum Çemberinden Kurtuluş

Bu kurtuluş tarzı, daha ziyade Hint dinlerinde yaygın olarak kabul görmüş olan bir anlayıştır. *Veda* ve *Brahmanalar* döneminde Hintliler, bireylerin ölümden sonraki hayatlarıyla ilgilenmezlerdi. Din merkezini, ilahların devreli hayatını destekleyen kurbanlar oluştururdu. Bu devreli hayat, insan hayatında da yankısını bulur. Bu da “devreli zaman” içinde göç etmeleri anlayışıdır. İster ruhlar isterse insanlar, isterse de ilahlar olsun, sonsuzluk içinde sürekli olarak başka hayatlara cesetlenirler. Bu yeni cesetlerle yeniden dünyaya gelme anlayışına *karma* doktrini denir. Bu doktrine göre, bireyin önceki hayatı, onun kaderinde etkili olur. Yogılar ve Hindular bu sonsuz dönüş çemberinden kurtulmanın mümkün olduğunu keşfettiler. Buna *mokşa* denir.

Aynı sonsuz doğum düşüncesine bir cevap olarak doğan Budizm de, bu kozmik çemberden kurtuluş yolu teklif eder. Kozmos, sürekli ve ebedi bir akımdır; benlik de bir hayaldir. Her şey, bir devamsızlıktan ibarettir. Bu devamsızlık, sonsuz gidiş gelişe o da ıstıraba yol açar. Bu ıstırabın kökü, arzu; arzunun kökü de cehalettir. Bu cehalet önlendiği zaman, benliğimizin boşluğundan şuur alırız ve arzuyu yenerek *Nirvana* haline ulaşırız. Nirvana, uyanma ve aydınlanmadır. Sonsuz zaman çemberinden, sonsuz bedenlenmelerden kurtulmaktır. Bu kurtuluş türünde, yukarıda da yer yer ifade edildiği gibi, kurtuluşun bütün sorumluluğu bireyin sırtındadır. Kurtuluş, ilahi bir lütf değil; belki bireyin tek başına yaşayarak kazanacağı bir şeydir. Bu yüzden de kurtuluşa ulaşma, bireyin üstün bir gayret göstermesini gerektirir¹⁸⁹.

1.1.2. İlahi Hayata Katılış Olarak Kurtuluş

Bu anlayış, yukarıda doğum-yeniden doğum çemberinden kurtulma başlığı altında zikredilen, kurtuluş olarak da görülebilir. İnsanın kendi özü olan Atman ile evrenin esası olan Brahman arasındaki özdeşliğin, aynı şey oluşunun farkına varması, yani Mutlakla kendi arasındaki ikiliğin ortadan kalkması; evrende tek bir varlığın olduğunun öğrenilmesidir. İslam sūfi geleneğinde Tanrı’da yok olmak anlamına gelen *fenafillah* ve *vahdet-i vücud* anlayışı da insanın bu dünyanın dağdağasından, kurtularak etrafından tanrıdan başka varlık olmadığını anlayarak var olan her şeyde onun iradesini/onun kendisini görerek kendi varlığının ortadan kalkması anlamında, ilahi hayata katılış anlamında bir kurtuluş olarak kabul edilebilir.

2.Toplumsal Kurtuluş

Kurtuluşun nesnesi olarak birey ya da toplum üzerindeki vurguya gelince, kadim İsrail’de geç bir döneme kadar bireysel kurtuluşla ilgi çok azdı. Bireyin değil de, bir insan topluluğunun çektiği acılardan

¹⁸⁹ Rousseau, *a.g.e.*, s. 85-91.

kurtuluşu, dinsel kurtuluş ümidinin amacı olmuştur¹⁹⁰. Asıl olan toplumsal kurtuluştur. Keza, küçük ölçekli Afrika dinleri, bireyle alakalı nihai yargılamadan daha çok grup refahı ile ilgilenmekteydiler¹⁹¹.

3. Kozmos'un Kurtuluşu

İnsanın ölümden sonra ki bir hayatta yaşaması düşüncesi, evrensel olarak kabul gören en önemli/en kadim inançlardan biridir. Bu kabule rağmen, insanın asıl endişesi, kendisinin ve bu dünyadaki insanların ve evrenin hayatına yöneliktir. Birçok dinde ilahi kozmosun, zamanın akışı içinde parçalanabilir ve çökebilir olduğu kabul edilmiştir. Evrenin, zamanın aşındırmasıyla (*entropi*) çöküş devirleri geçireceği düşünülürdü. Kıyamete yönelme işareti olan bu sonu durdurmak için bir takım ayin ve törenlerle kozmosu zamanla yenileme ve canlandırmanın gerektiğine inanılıyordu. Bu maksadı gerçekleştirmek için, yaratılışın yapıcı hareketlerini tekrarlamak gerekiyordu. Bu tür kurtuluştaki, feridin bir önemi yoktur ve onun ölümden sonra ki durumu da bir önem arz etmemektedir. Burada önemli olan, evrenin tamamen yıkılma tehlikesi ve onun bu yıkılıştan kurtarılmasıdır. Bu tür bir kurtuluştaki, bireyin kurtuluşunun bir yeri yoktur. Asıl olan dünyanın kurtarılmasıdır. Dünya da, insan gibidir. O da doğar, büyür, yıkılır ve sonra yeniden doğar. Zaman devrelere bölünmüştür. Bu sonsuz bir başlangıç ve sonsuz bir dönüştür¹⁹².

Bu zaman devreleri, çevrimsel bir özelliğe sahiptir. Onların bu çevrimsel olarak devam etme özelliğini garanti altına almak için söz konusu zaman devrelerinden en küçüğü olan gece ve gündüzden, ondan daha büyük olan senelik devreyi ve en büyük zaman dilimi olan evrenin kozmik zamanlarının devamını sağlamak maksadıyla ayin ve törenler yapılırdı. Her şafak vakti, ölümler diyarından yeniden doğması için, Firavun, güneşin yeniden doğması ayini yapardı. Aztek rahibi, aynı maksada yönelik olarak insan kanı ya da kıymetli sıvı olan gıdasını güneşe sunardı. Azteklerde insan kurban edilmezse, güneşin hareketi durur; rahip kurban edilen insanın kalbini güneşe sunduğu zaman, dünyanın maruz kalacak olduğu kıyamet geciktirilmiş olurdu. Bütün bunlara rağmen Meksikalılar için yine de bir tehlike vardı.

İkinci önemli zaman dilimi, yıllık devirlerdi. Orta doğuda yapılan yeni yıl bayramlarının da yıllık döngüyü yenileme gibi bir özellikleri vardır. Gerçekleştirilen dinsel bayramlar, evrenin yeniden yaratılışının tekrarından, dolayısıyla da onun yok olmaktan kurtuluşundan ibarettir. Eski, Babillilerde kozmik buhran, yani evrenin yok olma zamanı Akitu bayramı dışında, nisan (Babil dilinde, mart nisan) ayında meydana gelirdi. Tören on iki gün sürer ve bu zaman içinde birçok ayin yapılırdı. Yapılan bu ayinlere din adamları katılır ve zamanı gençleştirir ve evrenin yok oluşunu ertelerlerdi.

Bazı toplumlarda gün ve yıldan da uzun süreli çevrimsel devrelere inanılmaktaydı. Dolayısıyla da, bu uzun süreli çevrimsel zamanların sonunda yaşanmasından korkulan çöküşü, yok oluşu garanti altına alarak, evrenin kurtuluşu sağlanmaya çalışılmaktaydı.

Aztekler için, içinde yaşadıkları bu dünya kadar, daha önce birkaç tane dünya ve dolayısıyla da onun içinde yaşayan insanlar da ortadan kalkmıştır. Bu ortadan kalkmaya da, bir kıyamet sebep olmuştur.

Meksikalılar dünyanın sona ereceğine dair kesin bir kanaatleri vardı. Bu yüzden de, her elli iki yılın sonunda, bu sonun birden bire meydana gelmesinden korkuyorlardı. Bu ani sona erişe engel olmak için, elli iki yılın sonunda *toxiuhmolpia* (yıllarımız birbirine eklendi) adını verdikleri hususi bir bayram kutlardı. Yeni bir ateş yakarak kutladıkları bu bayramla, bir önceki yılı, yeni yıla eklediklerine inanırlardı¹⁹³.

Evrenin yenilenmesi düşüncesi, Hint-Avrupa kavimlerinde de vardır. Hintlilerin hâkim sınıfı olan Brahmanlar, Soma adı verilen ve insana ebedi hayatı sağlayan bu içkiyi, kozmosa kurban verme ayini olarak yerine getirirlerdi. Kurban edilen, bir ilah sayılır ve onun ölümü ve tekrar dirilişi ile evrenin yenilenmesi sağlanmış olurdu. İran'da da Hintlilerin Soma'sına karşılık gelen Haoma aynı işleve sahipti.

¹⁹⁰ Weber, *a.g.e.*, s. 233.

¹⁹¹ Smart, "Soteriology...", *ER*, IX, 423. Bir Mısır tanrıçası olan Osiris de, bir kurtuluş tanrıçasıdır ve onun kurtarıcı faaliyetinin hedefi, hem insanlar hem toplumdur. C. J. Bleeker, "Isis As Savior Goddess", *The Savior God*, s. 3.

¹⁹² Mircae Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, trc. Ümit Altuğ, İmge Yayınları, Ankara 1994. Özellikle "Kozmik Devreler ve Tarih" adlı bölüm, s. 112-126.

¹⁹³ Guenther Lanczkowski, "Redemption in Ancient Mexican Religion", *Types of Redemption*, s. 124-125.

Yukarıda gündüz ve gecenin normal seyrini devam ettirmesi hususunda adı zikredilen Aztekler, elli yılda bir yok olma tehlikesi yaşadıklarından bu yok olmaya engel olmak için, insan kurban ederlerdi. Evrenin sürekli olarak bir yok olma tehdidinde maruz kalması, kurban işleminin düzenli olarak yerine getirilmesiyle dengeleniyordu.

Yukarıda yer verilenlerden de anlaşılacağı üzere buradaki kurtuluş anlayışı insanla değil, ilahi kozmosa aittir ve o da bir kurbanla gerçekleştirilir. Bu kurban, dünyanın kurtuluşu hareketinin bir tekrarından ibarettir; bu kurtuluş anlayışında ulûhiyet, bizzat etken değildir; o sadece törene gözcülük eder. Kurban sunma, bizatihi beklenen etkiye yol açan müstakil bir harekettir¹⁹⁴.

Sonuç Yeri

Kurtuluş anlayışı kadim ve modern dinlerden bazısının önemli bir unsurunu bazılarının ise, bizatihi var oluş sebebini oluşturur. Başta kurtuluşçu dinler olarak isimlendirilenler olmak üzere kısm-ı azamı itibariyle dinler; insanları içinde buldukları ve ona sıkıntı veren bir durumdan kurtarmayı hedeflerler. Ancak bu sıkıntılı duruma yol açan şeyin neliği hususunda bir uzlaşıya sahip değildirler. Kurtulunmak/kurtarılmak istenen duruma yol açan şeyin ne olduğu hususunda Hint dinlerinde bir uzlaşı var gibi görünmektedir: Cehalet. Fakat iş cehaletin ne olduğu meselesine gelince, Hinduizm ve Budizm arasındaki uzlaşı ortadan kalkar. Hinduizm’de cehaletin konusu Brahman-Atman özdeşliğinin, Budizm’de ise Buda’nın dört gerçeğinin bilinmemesidir.

Kendisinden kurtulmak istenen şeyin neliği, ondan kurtulmada başvurulacak yolları da belirler: Amel, bilgi, derin teemmül gibi. Ancak bu yolların her biri, dinler tarafından tek tek kullanılması önerildiği gibi, hepsini bir arada toplayan dinler de vardır (Hinduizm, Budizm, Hıristiyanlık, İslam gibi). Ancak her ne kadar bu yollar kurtuluşa götürecek vasıtalar olarak kabul edilse de, onların yegâne etken oldukları kabul edilmez. Bu da, kurtuluştaki bireyin kendi çabası ve dıştan yardım meselesine yol açar.

Kurtulma arzusu bireyin bizatihi hissettiği bir şey olduğundan, her şeyden önce kurtulmaya yönelik eylemden birincil olarak onun sorumlu olduğunu kabul eden, Budizm gibi dinler olsa da bu hususta ona yol gösterecek, yardım edecek kurtarıcıların varlığı da genel olarak kabul edilen bir durumdur. Bu kurtarıcılar, sırf insani doğaya sahip olanlardan (Budist Maitreya; Zerdüşti Saoşyant; İslami Mehdi vs. gibi), ilahi ve insani nitelikleri kendinde toplayanlara (Hıristiyan Mesih-İsa anlayışı ve Hindu Avatar inancı) ve hatta bizatihi tanrı olanlara varıncaya kadar geniş bir yelpazeye sahiptir.

Kurtuluşun nerede gerçekleşeceği ve mahiyetinin ne olduğu meselesi de, tanrı anlayışına uygun olarak farklılık gösterir. Sıfatları olan, insan ve evrenden ayrı ontolojik bir varlığa sahip bir tanrıyı kabul edilen dinlerde kurtuluş, genellikle ölümden sonra gerçekleşen bir durum olarak kabul edilir. Tanrının, müstakil ontolojik bir varlığı olduğunun kabul edilmediği dinlerde hem yaşarken hem de ölümden sonra kurtuluşun varlığı kabul edilir (Hinduizm ve Budizm).

Tanrının, aşkın, evrenin kendisinden başka bir varlığı olduğu kabul edilmeyen dinlerde kurtuluş, bireyin bu varlığa katılmasıdır (Brahman’dan başka bir varlığın bulunmadığını fark etme, dolayısıyla da onda fena olma ve İslam’daki vahdet-i vücud anlayışı (?) gibi). Aşkın varlığın kabul edilmediği Budizm’de ise kurtuluş, insanın ne olduğu tanımlanamayan arzuların sönmesi sonrasındaki (nirvana) durumdur. Bu hem yaşarken hem de ölümden sonra gerçekleşebilir.

Her ne kadar bugün varlığını devam ettiren modern dinlerde kurtulacak olan insan olsa da, bunun sadece insanla sınırlı olmadığına dair örnekleri kadim dönemlerde, meselâ Aztekler’deki dünyayı/evreni yok olmaktan kurtarma düşüncesinde olduğu gibi, görmek mümkündür. Keza, birey ve evrenin kurtulması anlayışlarının yanı sıra, toplumsal kurtuluşu öne çıkaran dinler/inançlar da vardır: Yahudilik ve Afrika’daki bazı inançlar gibi. Son olarak dinlerdeki önemli tartışma konularından biri olan kimlerin

¹⁹⁴ Kurtuluş türleri ilgili olarak sistematik bir çalışma olması hasebiyle, Hervé Rousseau’nun *Dinler* adlı çalışmasındaki taksim esas alınmış, büyük ölçüde ondan yararlanılmıştır. Weber’in *Sociology of Religion* adlı çalışmasında “Soteriyoloji ve Kurtuluş Tipleri” başlıklı bir bölüm olmakla birlikte, burada çok net bir tasnif yoktur. Bu yüzden de, bu bölümde az önce ifade edildiği gibi, Rousseau’nun kitabı esas alındı ancak zaman zaman Weber’in adı geçen çalışmasıyla Eliade’nin *Ebedi Dönüş Miti*’nden de yararlanılmıştır.

kurtulacağı-kurtulamayacağı anlayışının, bu dinlerin ürettikleri kadim medeniyetlerde olduğu gibi, sekülerleşmenin hâkim olduğu modern dünyada da, söz konusu medeniyetlerin bakiyelerinde de diğer din mensuplarına/diğer ülkelerin vatandaşlarına bakışını belirleyen çok önemli bir ölçüt ve dolayısıyla küresel barışın sağlanmasında önemli, görmezden gelinemez bir unsur olduğunu zikredebiliriz.

KAYNAKÇA

“Religionsgeschichtliche Schule”, *The Oxford Dictionary of World Religions*, ed. John Bowker, s. 810
Alicı, Mustafa, “Kutsal’a Giden Yol: Dinler Tarihi’nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi”, http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/88136194_0503040377.pdf
[09.07.2013](http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/88136194_0503040377.pdf)

Arıcan, M. Kazım, “Batı Düşüncesinde Dinî Dışlayıcılık/Tekelcilik Paradigması ve Eleştirisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, cilt: XV, sayı: 2, s. 39-63

Arnason, Johann P., “The Axial Age and its Interpreters: Reopening a Debate”, Johann P. Arnason, S. N. Eisentadt ve Björn Wittrock, *Axial Civilizations and World History*, Brill, Leiden Boston 2005. *Axial Civilizations and World History*, Brill, Leiden Boston 2005.

Aslan, Adnan, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, *İslâm Araştırmalar Dergisi*, sayı 2, 1998, s. 11-12.

Aydın, Fuat, *Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Anlayışı*, Eski Yeni Yayınları, Ankara.
....., “Buda’nın Diğer Dinlere Bakışı”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2004/1, cilt: IX, sayı: 16, s. 107-138.

Barr, James, “An aspect of salvation in the Old Testament”, *Man and His Salvation*, s. 41-48.

Bellah, Robert N., *Religion in Human Evolution, from Palaeolithic to Axial Age*, The Belknap Press of Harvard University Press, London 2011,

Blackman, A. M., “Salvation (Egyptian)”, *ERE*, XI, 131-132; Brandon, S. G. F., “A New awareness of time and history”, Edward J. Juji (ed.), *Religious Pluralism and World Community*, E. J. Brill, Netherland 1969, s. 225-236.

....., “A New awarness of time and history”, Edward J. Juji (ed.), *Religious Pluralism and World Community*, E. J. Brill, Netherland 1969.

Casartelli, L. C., “Salvation (Iranian)”, *ERE*, XI, 137-138; Coşkun, Ali, *Mehdi Fenomeni*, İz Yayınları, İstanbul.

Cox, James L., *Kutsalı İfade Etmek, Din fenomenolojisine Giriş*, çev. Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

Davis, Rhy, “Salvation (Buddhist)”, *ERE*, XI, 110.

Dhavamony, Mariasusai, *Classical Hinduism*, Gregoriana Editrice, Roma, 1982.

Durkheim, Emile, *The Elementary Forms of The Religious Life*, trs. Joseph Ward Swain, The Free Pres, New York 1965, s. 52-54; Türkçe çeviri için bkz. Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2011.

Durmuş, Mehmet, *Kur'an'a Göre Şefaat*, Anlam Yayınları, Kayseri 2010.

Elik, Hasan, “Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefâat'e Bakış”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2005, sayı: 16, s. 29-48.

Fleming, Dick, *Redemption, The Christian Doctrine set in the Light of History*, Hodder and Stoughton Limited, London 1921,

Geden, A. S., “Salvation (Hindu)”, *ERE*, XI, 132-137; Green, M. B., *The Meaning of Salvation*, Hodder and Stoughton, London, 1965

Güngören, İlhan, *Buda ve Öğretisi*, İstanbul 1981.

Hasting, James (ed.), *Encyclopaedia of Religion and Ethics (ERE)*, Edinburg 1908-21, I-XII.

Hick, John, *An Interpretation of Religion, Human Response to the Transcendent*, Macmillan, London 1989.

Hriyanna, Mysore, *Hint Felsefesi Tarihi*, çev. Fuat AYDIN, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
Joseph, M., “Salvation (Jewish)”, *ERE*, XI, 138-148;

Kesler, M. Fatih, “Kur’ân-ı Kerim ve Hadislerde Şefaat İnancı”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, cilt: V, sayı: 13, s. 119-153.

Kilpatrick, T. B., “Salvation (Christianity)”, *ERE*, XI, 110-131.

Kitagawa, Joseph M., “‘Verstehen’and ‘Erlösung’: Some Remarks of Joachim Wach’s Work, *History of Religions*, Vol. 11, No. 1 (Aug., 1971), s. 57.

Kitagawa, M., “‘Verstehen’and ‘Erlösung’: Some Remarks of Joachim Wach’s Work, *History of Religions*, Vol. 11, No. 1 (Aug., 1971), s. 57.

Morris, Brain, *Din Üzerine Antropolojik Okumaları*, Tayfun Atay, İmge Yayınları, Ankara 2004.

O’Collins, Gerald, *Jesus, Our Redeemer, A Christian Approach to Salvation*, Oxford University Press, Oxford 2007

Oxtoby, Willard G., “Reflection on the idea of Salvation”, *Man and His Salvation, Studies in Memory of S. G. F. Brandon*, Manchester University Press, Frome and London 1978, s. 29.

Öztürk, Yener, “Şefaat İnancının Naklî ve Aklî Açından İmkânı”, *EKEV*, yıl 9, sayı 23 (Bahar 2005), s. 104.

Pinches, T. G., “Salvation (Assyro-Babylonian)”, *ERE*, XI,109-110

Rousseau, Hervé, *Dinler (Tarihsel ve Sosyal İncelemeler)*, çev. Osman Pazarlı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1970.

Sell, E., “Salvation (Muslim)”, *ERE*, XI, 148-149; Smart, Ninian, “Kurtuluş Öğretisi”, çev. Fuat Aydın, Ali Coşkun *Din, Toplum ve Kültür*, İz Yayınları, İstanbul 2005.

The Penguin Dictionary of Religions, edited by John R. Hinnels, Penguin Books, London 1987.

Ünal, Mustafa, *Din Fenomenolojisi, Yöntem ve Uygulama*, Geçit Yayınları, Kayseri.

van der Leeuw, Gerardus, *Religion in essence and manifestation, a study in phenomenology*, trs. J. E. Turner, George Allen and Unwin Ltd. London 1938

Vergheese, T. Paul, “Salvation, the Meanings of A Biblical Word”, *International Review of Missions*, vol. LVII, January 1968-October, Genove 1968.

Vesci, Uma Marina, “Man’s Salvation: the goal of all religions”, *Journal of Ecumenical Studies*, VII, 1970, s. 102-108

Wach, Joachim, *Dinler Tarihi, Bir Bilim Dalı olarak Kuruluşuna Teorik Bir Giriş*, çev. Fuat Aydın, Ataç Yayınları, İstanbul 2006.

Werblowsky-Bleeker, Zwi and J. (ed.) *Types of Redemption*, Contribution to The Theme of The Study-Conference Held At Jerusalem 14th to 19th July 1968, E. J. Brill, Leiden 1970.

Youngest, S. G., “Salvation (Teutonic)”, *ERE*, XI, 149-151.

Yüksek, Emrullah, “İslâm’da Şefaât Yetkisi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 5, s. 17-31.